

МЕШОВИТА ГРАБА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XXV
(2005)

ISSN 0350–5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XXV

(2005)

Milan-Mito Đurović

MEMORIES

(1900-1944)

Edited by:

Nedeljko Radosavljević

Editorial board

PETAR V. KRESTIĆ, ANDRIJA VESELINOVIĆ,
ALEKSANDAR KRSTIĆ

Editor-in-chief

PETAR V. KRESTIĆ, Ph.D.

Belgrade

2005

ISSN 0350–5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XXV

(2005)

Милан-Мито Ђуровић

УСПОМЕНЕ

(1900-1944)

приредио

Недељко Радосављевић

Редакциони одбор

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ, АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ,

АЛЕКСАНДАР КРСТИЋ

Одговорни уредник

др ПЕТАР В. КРЕСТИЋ

Београд

2005

Милан-Мито Ђуровић
УСПОМЕНЕ
(1900-1944)

приредио: Недељко Радосављевић

Породица Чедомира Ђуровића са вереником једне од кћери,
Ражана, око 1911.

(из збирке господина Братислава Ђуровића)

*Успомени
на борце IV пешадијског пука „Стефан Немања“
изгинуле у ратовима за ослобођење и уједињење
српског народа 1912-1918.*

рецензенти:

проф др Драгољуб Р. Живојиновић
др Божица Младеновић

САДРЖАЈ

Аутобиографски и историографски списи
Милана-Мита Ђуровића
11

Забелешке Милана Ч. Ђуровића,
бившег деловође општине ражанске,
у виду мемоара записане од 1956. године
33

Сећање на одступање пред непријатељем 1915. године
107

Регистар географских појмова
139

Регистар имена
143

Белешка о приређивачу
147

АУТОБИОГРАФСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ СПИСИ МИЛАНА-МИТА ЂУРОВИЋА

У српској науци мемоари и аутобиографије јавили су се још у време романтичарске и преднаучне историографије, а све већи значај добијали су с развојем критичке историографске мисли. За историјску науку овакви рукописи имају двојачко значење. Они су драгоцени наративни извори, сведочанства о времену у којима су њихови писци живели и о догађајима у којима су, вољно или невољно, учествовали. Осим тога, они представљају и покушаје писања историје једног времена, јер је циљ аутора и био да будућим читаоцима изложе своје виђење савремених збивања. Ове рукописе, понекад, карактерише мања или већа субјективност, јер писци често идеализују своју улогу у њима или, пак, оправдавају себе пред будућим читаоцима.

Пажњу научних кругова, али и шире јавности, пре свега су привлачили мемоарски и аутобиографски рукописи личности из јавног, политичког, културног и привредног живота, док су записана сећања „обичних“ људи, који се ни по чему значајнијем нису издвајали из свог окружења, углавном остајала на маргини интересовања. И док су мемоари српских, али и иностраних војсковођа, државника, политичара, црквених великодостојника објављивани у више наврата, бројни рукописи који би као извори били изузетно драгоцени за истраживање друштвене историје, локалне (завичајне) историје, а посебно историје свакодневног живота, били су препуштени забораву и пропадању.

Милан-Мито Ђуровић (Ражана, 6. март 1900 - Ражана, 17. април 1980), земљорадник, кафеџија, трговац и општински деловођа из села Ражане код Косјерића¹, један је од ретких људи из народа, који се потрудио да своја сећања запише и остави генерацијама будућих читалаца. Рођен као шесто дете у породици, имао је жељу да после основне школе настави школовање, и положио је пријемни испит за гимназију, али скромне могућности породице осујетиле су његове намере.

¹ Ражана, село у Ужичкој Црној Гори, 10 километара северно од Косјерића, на путу према Ваљеву.

Вођен српском националном идејом и патриотизмом, Ђуровић је, иако тек петнаестогодишњак, 1915. добровољно приступио српској војсци и с њом прошао пут којим се у јесен те године повлачила преко Црне Горе и Албаније. По повлачењу, боравио је три године у Француској, да би се 1918. вратио кући и, одбивши посао преводиоца у Управи државних монопола, наставио да обрађује своје породично имање. После тога, запослио се као деловођа у Ражанској општини. Након Другог светског рата, био је службеник Суда у Косјерићу и Општине у Ражани. Цео радни век, изузев година избеглиштва, провео је у свом родном месту. Био је ожењен Јелисаветом, учитељицом у ражанској Основној школи. Није имао деце. По смрти, априла 1980, сахрањен је на Шаровића гробљу у Ражани.

Своја животна искуства, Милан-Мито Ђуровић забележио је у више рукописа. Његова рукописна заоставштина сада је својина господина Братислава Ђуровића из Београда, унука Милановог рођеног брата Миладина.² Захваљујући његовом изузетном разумевању, омогућено је приређивање и штампање ових драгоцених сећања. Господину Братиславу Ђуровићу такође дугујем и захвалност за основне биографске податке о Милану-Миту Ђуровићу, као и за уступљене фотографије које се први пут објављују у овој књизи.

* * *

Рукописну заоставштину Милана-Мита Ђуровића, чини пет свезака неједнаког обима. У њима се укупно налази пет различитих рукописа. У првој свесци, као и на прве четири стране друге свеске, налази се рукопис под насловом ***Забелешке Милана Ч. Ђуровића, бившег деловође општине ражанске, у виду мемоара записане од 1956. године.*** Друга свеска садржи краћу историју села Ражане, затим ражанске школе и цркве, али и породице Ђуровића којој је аутор припадао. У трећој свесци је рукопис под насловом ***Сећање на одступање пред непријатељем 1915. године.*** У четвртој свесци Милан-

² По смрти Милана-Мита Ђуровића 1980, његова рукописна заоставштина неколико пута је прелазила из руке у руку. Ови рукописи су од 1996. године у власништву господина Братислава Ђуровића.

Мито Ђуровић оставио је рукопис *Моја скромна посвета живим и палим борцима у I светском рату 1912-1919. године. Слава им! Хвала им!* У овом рукопису, поред Пописа учесника ослободилачких ратова Србије, које је као општински деловођа сачинио између два светска рата, Ђуровић је укратко навео и податке о збивањима у Првом светском рату, које је већ изнео у претходним свескама. Пета свеска садржи сећања аутора на савремене догађаје у Европи од 1956.

За истраживаче прошлости Србије у време ратова за ослобођење и уједињење, најзначајнија су два његова рукописа: *Забелешке Милана Ч. Ђуровића, бившег деловође општине ражанске, у виду мемоара записане од 1956. године*, и *Сећање на одступање пред непријатељем 1915. године*.

У првом рукопису, *Забелешке Милана Ч. Ђуровића, бившег деловође општине ражанске, у виду мемоара записане од 1956. године*, Ђуровић је хронолошким редом износио своја сећања на време од раног детињства до почетка великих борби у западној Србији, у септембру 1944.

Рукопис је писан у свескама формата А5 (15 x 21), обичним, црним мастилом, читким рукописом. Граматичке грешке у њему нису присутне у значајнијој мери. Иако му је реченица понекад дуга, што је нарочито приметно у деловима рукописа у којима описује своја непосредна искуства стечена у најтежим временима, Ђуровић је ипак писао јасно, писмено, и веома разумљивим језиком. То показује и колико је била добра његова претежно несистематски стечена писменост. Исто тако, приметан је и одређен број страних речи, као и цитата на француском језику, који је веома добро савладао за време свог, готово трогодишњег избеглиштва у Француској. Занимљиво је, такође, и то што се у писању својих успомена користио искључиво екавским наречјем, иако је рођен, одрастао, и готово цео свој живот провео у средини где је сачуван ијекавски говор, који су становници тог дела западне Србије баштинили од својих предака, досељених претежно из херцеговачких области у XVIII и XIX веку. Коришћење екавице резултат је утицаја школе (учитељи су у Ражану често долазили са стране, из области где је екавски говор био преовлађујући), али и административних послова које је Ђуровић обављао, а који су такође вођени на екавском наречју.

Овај рукопис настајао је 1956, када је, због временске дистанце и стеченог великог животног искуства, Ђуровић могао да буде знатно критичнији према догађајима у којима је био учесник или сведок.

Рукопис није доследно подељен на одређена поглавља. У почетку, аутор је поједине целине означавао римским бројевима да би, у другом делу рукописа, дао и неколико поднаслова.

Први део Ђуровићевог рукописа, иако написан сажето, на свега девет страница прве свеске, садржи неколико изузетно занимљивих података за привредну и друштвену историју села западне Србије, односно историју свакодневног живота његових становника. Одрастајући у кући сеоског кафеџије, он је био у прилици да чује казивања различитих људи који су били гости његовог оца: сељака, трговаца, чиновника, жандарма, учитеља... Те утиске, чврсто урезане у детињству, успео је да сачува од заборавља.

Захваљујући његовим белешкама, може се утврдити какав је био паритет цена земљорадничких и сточарских производа у овом, тада пасивном, аграрном крају Србије, у који су и државни чиновници слати на службу по казни. Милан Ђуровић, дете из сеоске средине, из породице која је, иако кафеџијска, делила судбину свог најближег окружења коме је у суштини и припадала, у први план истиче несразмерно ниске цене сељачких производа у поређењу са примањима чиновника, представника полицијских власти, учитеља. Међутим, приликом читања овог рукописа треба имати у виду и то да су се суме које се у њему наводе односиле углавном на стоку и сточарске производе, јер је и пољопривреда тог краја била заснована претежно на узгоју крупне и ситне стоке, па су њихове цене свакако биле ниже него у неким равничарским, ратарским пределима.

У овом делу рукописа, аутор је описао и свој неуспешни покушај да настави школовање. Као одличан ђак сеоске школе, у којој је један учитељ радио у малој просторији са више од 70 ђака, пожелео је да настави школовање у престижној Ваљевској гимназији. Ђуровићево лично искуство добар је пример са каквим су се препрекама суочавали будући гимназијалци сеоског порекла. Да би се уопште уписало у Гимназију, а затим и живело у вароши за време школовања, требало је прво пешке прећи више од 30 километара, спавати негде на улици или испред кафана док пријемни испит траје, обезбедити бар 30 динара месечно за најнеопходније трошкове (колико је, отприлике, коштала једна крива), послуживати у занатским радњама или механама за стан и храну... Његов напор да се упише био је тим тежи, што је по доласку у Ваљево сазнао да се Владином, типично бирократском уредбом, налагало да се сви ђаци морају уписати у гимназије у свом округу. Због тога је морао да крене назад, ка Ужицу, удаљеном од Ваљева

близу 80 километара. Али, иако је пријемни, како каже, „положио са одличним“, Ђуровић је морао да се опрости од даљег школовања. Његов отац, иако међу имућнијим становницима села, није могао да школује два гимназијалца. И док је његов старији брат Миладин наставио гимназију, издржавајући се као помоћник у једном опанчарском дућану, Милану Ђуровићу било је намењено да остане на породичном имању. Али, васпитан у традиционалном породичном окружењу, он у свом рукопису није упутио ни једну реч прекора оцу због такве одлуке.

Други део рукописа посвећен је ослободилачким ратовима које је Србија водила од 1912. до 1918. године. Када говори о Првом и о Другом балканском рату, Мито Ђуровић има у виду њихове резултате, али и касније последице. За њега, Балкански савез је био „добра ствар, за коју је штета што се није одржала“, а у нерешеним територијалним проблемима са Бугарском у Македонији видео је низ невоља, које су касније снашле обе земље. Сва три рата које су међусобно водиле Србија и Бугарска, Ђуровић описује као „братоубилачке“. Истовремено, он је веома критичан и када говори о управи коју је Краљевина Србија завела у новоослобођеним крајевима, указујући на то да су чиновници, који су у њих одлазили да би успоставили примену државних закона, бирани и слати по страначкој припадности, да је било пуно крађа, проневера, изнуда, и да је већина њих била пре за робију, него за одговорне државне послове. Али, ове забелешке нису део Ђуровићевих личних искустава, већ су настале као последица његових каснијих сазнања.

У следећем, трећем делу рукописа, описана су збивања у току Првог светског рата, како из времена док је аутор још био у Србији, тако и из времена избеглиштва. Ђуровић у почетку даје нешто дужи опис општих збивања на Балкану, од Сарајевског атентата 1914. до отпочињања рата, као и о току првих аустро-угарских офанзива. У његовим белешкама о тим збивањима нема нових чињеница, које су остале непознате у досадашњим истраживањима. Али, његово виђење тих догађаја занимљиво је као илустрација како је сеоско становништво западне Србије тог времена гледало на њих. Ђуровићу, такође, очигледно нису била непозната историографска и књижевна дела са темама из Првог светског рата, јер, између осталог, наводи да подаци које је изнео „имају у Српској трилогији од Јаковљевића.“³

³ Дело Стевана Јаковљевића *Српска трилогија*, први пут је штампано 1937, у издању предузећа Геца Кон у Београду.

Други део његовог казивања о ратним збивањима заснован је на личном искуству. У време краткотрајног затишја на фронту, убрзо по очевој смрти, он се као петнаестогодишњак придружио најближој војној јединици, Среској војној станици у Косјерићу. Иако је Павле Гајић, начелник станице и његов бивши учитељ, добро знао колико му је година, ипак га је прихватио, јер је позадина оскудевала у људству.

Ђуровић затим износи основне чињенице о догађајима у којима је непосредно учествовао, или се непосредно уверио у њихове последице. Тако је прво описао епидемију пегавца и трбушног тифуса која је харала Србијом после слома аустро-угарске офанзиве у јесен 1914, од кога је оболела цела његова породица изузев једне од три сестре. До њега и његових комшија из суседног Ваљева долазили су нимало преувеличани гласови о масовном умирању на улицама и у градској болници, које малобројни лекари, чији је број епидемијом био готово преполовљен, нису успели да спрече.⁴

У одступању, за које је само на почетку његовог описа тврдио да је текло у одређеном реду, Ђуровић је заправо видео један једва контролисани хаос. Он сам није био ни ученик, ни студент, а ни регрут из последње позване генерације (годишта 1896. и 1897). Није, такође био ни војник који би као такав био евидентиран од надлежне команде, али га је старешина сваке јединице са којом се повлачио по потреби користио и за сложене војне задатке.

На пут избеглиштва Ђуровић је кренуо са Среском војном станицом из Косјерића, преко Пожеге, Ариља, Ивањице, Новог Пазара, све до Косовске Митровице, где је та формација распуштена. У истом месту, његов брат, регрут гимназијалац Миладин⁵, такође је препуштен самом себи, па су пут наставили заједно. Даље су ишли

⁴ Драматичан опис ситуације у Ваљеву, које је захватила епидемија, и у коме је сахрањивано и по неколико стотина људи дневно, оставио је и Ђуровићев савременик, народни посланик његовог, Црногорског среза, прота Богољуб Милошевић из Сече Реке. Он је, као војни свештеник, тада у Ваљеву опојавао на десетине мртвих дневно, одбијајући да напусти град иако је као народни посланик био позван да то учини. Богољуб Н. Милошевић, *Као окружни прота у Ваљеву*, у рукопису, Архив САНУ, историјска збирка, 10710, *passim*.

⁵ *Миладин Ђуровић* (Ражана, 1. марта 1897 - Београд, 3. јануара 1985) Лекар, рођени брат Милана-Мита Ђуровића. Учио је Ваљевску гимназију, а као матурант је 1915. кренуо са српском војском у повлачење. Гимназију и Медицински факултет завршио је у Лиону (Француска). Као лекар радио је у Прокупљу, Крушевцу, Параћину и Нишу. По одласку у пензију 1958, наставио је рад као здравствени саветник. Преселио се у Београд 1969. Био је носилац Албанске споменице и неколико мирнодопских одликовања.

преко Чакора, Рожаја и Подгорице са интендантском четом Моравске дивизије, а потом са Трећим прекобројним пуком. Од Подгорице до Сан Ђованија путовали су сами.

У Ђуровићевом опису повлачења јасно се види да се, испод привидног реда и дисциплине, заиста назирало одређено расуло. Уништавање магацина са одећом и обућом, док су војници ишли лоше обучени и боси, бацање артиљеријских оруђа и последњих залиха муниције, недостатак добре организације снабдевања, упућивање најмлађих изгладнелих регрута на пут ка Валони кроз албанске мочваре, где су масовно поумирали, док је складиште са савезничком помоћи у храни остало иза њих, на њега су оставили мучан утисак. За највећи део овог хаоса, Ђуровић је окривљавао цивилне, али и војне власти.

Далеко опширнији опис самог повлачења он је, међутим, изнео у другом рукопису, ***Сећање на одступање пред непријатељем 1915. године***. Тек у њему, Мито Ђуровић детаљно је изнео све тешкоће које су велике колоне војске и избеглица пратиле на овом тешком путу који многи нису преживели.

У даљем излагању, Ђуровић скреће пажњу на судбину једне велике избегличке популације, о којој је најмање вођено рачуна, и која је више била препуштена бризи власти земље домаћина, Француске, него бризи сопствене владе. Он сам је припадао најмлађој генерацији избеглица, коју су чинили радно способни младићи. Они, међутим, нису били обухваћени војном обавезом, нити су били предмет бриге Министарства просвете, које је, и у тешким условима избеглиштва, издашно помагало школовање српских гимназијалаца и студената, и тиме наставило рад на планирању будуће друштвене елите.

Када је реч о таквом ставу српске владе према њима, Ђуровић не штеди критичке опаске наводећи да, за скоро три године његовог боравка у Француској „нико, ама баш нико, од наше Владе и нашег посланства из Париза, није нас се сетио да постојимо!“ Још значајније је његово запажање да су ти младићи, у доби од 16 до 18 година, са малом бригом Владе могли бити подстакнути да изуче бројне занате и овладају новим технолошким знањима што би, по њиховом повратку, за ратом опустошену земљу било изузетно драгоцено. Може се само претпоставити какви би били ефекти за привреду разорене земље после свега неколико година, да се велики број радничке омладине из Француске вратио са таквим знањима, и применио их у пракси!

Упркос општој небризи српских власти за значајан део свог народа у избеглиштву, Мито Ђуровић издваја и неколико изузетака. Међу првима, ту је народни посланик Алекса Ратарац који му је, заједно са сином Михаилом, учитељем, помогао да се упише у једну престижну занатску школу. Речи хвале имао је и за посланика из свог среза, проту Богољуба Милошевића, који му је, после прележане шпанске грознице, дао новац за воз до Тулона, одакле је новембра 1918. за ослобођену земљу кренула прва лађа са српским избеглицама.

Насупрот лошем односу српских власти, Мито Ђуровић истиче изузетно пријатељски однос француских домаћина према њима. На њега је снажан утисак оставио и сам улазак у Француску, када су групу избеглица којој је припадао, у једној пограничној железничкој станици, дочекали одушевљени грађани. Одмах затим били су медицински збринути, нахрањени, смештени у најбоље хотеле, а тек потом упућени у околину Гренобла, где су смештени у чисте и удобне, тада празне војничке касарне. У Француској, такође изложеној оргомним ратним напорима, али економски неупоредиво моћнијом од Србије, победе српске војске 1914. и њен отпор у јесен 1915. уздигли су углед српског народа до раније невиђених висина.

И сам свестан тога, Ђуровић се са великом захвалношћу сећа добронамерности свих Француза, повремено је поредећи са хладним пријемом на који је, по евакуацији бродом из Сан Ђованија, наишао у Италији. Његово готово трогодишњи боравак у Француској, прави је пример како се део избегличке популације, о коме је најмање вођена брига, сналазио да преживи.

Сматрајући да је грех бескрајно користити француско гостопримство а при том не радити ништа, Ђуровић је одмах по опоравку отпочео потрагу за послом. У почетку, радио је на околним пољопривредним имањима, да би убрзо потом, са групом својих сународника, отишао у једну фабрику картонаже у Жарије д`Вишилу. Веома лепо примљен (видевши га у опанцима, радници су му донели чак двадесет пари ципела), он је ту остао 20 месеци, радећи за пристојну плату, уз обезбеђен стан и храну.

Након тога је, у жељи да буде са братом Миладином, који је у Лиону студирао медицину, напустио посао и кренуо ка том граду. Ту је радио прво као ливац, а потом као обућар у фабрици обуће, изучивши и ова два заната. Затим је, уз препоруке народног посланика Алексе Ратарца, примљен у престижну Пољопривредну школу за млекарство и сирарство у Мамиралу код Безансона (Ecole Nationale d`Industrie laitiere), у којој је, поред изузетних мајстора за

практичну наставу, било и предавача са неких француских универзитета. Школу је завршио као један од најбољих полазника, и одмах добио добро плаћен посао. Међутим, убрзо је дошло до ослобођења Србије, а он се одлучио за повратак кући.

За непуне три године, готово потпуно препуштен сам себи, Ђуровић је научио неколико заната, од којих је прерада млека и прављење квалитетних сирева свакако био најкориснији. Уз то, жељан знања и спреман да учи, одлично је савладао француски језик и правопис, и научио неке од најзначајнијих чињеница из француске историје, пре свега из доба Француске револуције.⁶ Али, ниједним од ових, за српску привреду свакако драгоцених заната, није се бавио по повратку у земљу. А у томе, свакако, није био усамљен случај. Небригом државног апарата једна генерација, која је стекла одлична занатска знања, али и прихватила много тога од француске културе становања и начина живота, није искоришћена да свом снагом опустошену земљу покрене напред.

Сам повратак у земљу на писца ових сећања је, и поред радости што ће након три године видети своје најближе, оставио мучан утисак. Кући се враћао без икаквог новца, јер је целокупну уштеђевину од 700 франака потрошио на лечење и негу, пошто је пред сам повратак прележао шпанску грозницу. На броду којим се враћао поново је наишао на вечито присутну поделу на високе државне чиновнике, војне лиферанте и друге, који су били смештени у луксузним кабинама, и „обичне“ грађане, за које је била намењена само покривена палуба, и обезбеђена по два ћебета. Ђуровић се из брода искрцао у Дубровнику, на тло новоформиране државе, Краљевине СХС, и већ тада приметио хладан однос локалног становништва према Србијанцима. У Београд је стигао по зими, преко изграђеног понтонског моста који га је повезивао са Земуну.

Путовање кроз Србију до куће дубоко му се урезало у памћење. Томе је посветио значајан део овог рукописа, и све што је том приликом видео и доживео описао је до детаља.

Слика Београда на њега је оставила поразан утисак. Град је био уништен, у рушевинама, народ осиромашен, тако да су он и један од његових случајних сапутника, иначе Ваљевац, једва нашли преноћиште и нешто хране у кафани **Златно буренце** на Зеленом

⁶ Знање француског језика Ђуровић је показао и у овом рукопису, цитирајући често на том језику делове садржаја појединих разговора, пароле, називе насељених места, уобичајену терминологију

венцу, а затим кренули пешке, трасом пруге Забрежје-Ваљево.⁷ И све оно што је успут видео, такође га је дубоко потресло. Пруга је била потпуно уништена, станичне зграде спаљене, мостови порушени, околна села празна. Лајковац, значајна железничка станица, био је потпуно пуст. Окупаторска војска повукла се трудећи се да по западној Србији остави што већу пустош.

По доласку кући у Ражану, Ђуровић је затекао све своје у животу: мајку, сестре, сестриће и сестричину, у домаћинству које је било економски толико исцрпљено, да је због тога одлучио да одбије посао чиновника-тумача француског језика при Управи државних монопола, који је у Београду по свом повратку прихватио, и посвети се бројној породици. Од тада, па до краја свог живота, Мито Ђуровић остао је стално настањен у свом родном месту, обављајући у Ражанској општини и у Среском суду различите чиновничке послове.

Следећи, такође значајан део рукописа, односи се на међуратни период. Ђуровић оштро осуђује однос нове државе према заслужним ратницима, као и према економски потпуно исцрпљеном српском селу што је, као добро обавештени општински чиновник који је био у сталном службеном контакту са среским и окружним властима, могао брзо да увиди. На очигледним примерима из свог окружења (од 500 војних обвезника из његове општине погинуло је 260, 40 је тешко осакаћено, готово сви остали рањавани...) он је видео да су њихове породице брзо заборављане. Инвалиднине су исплаћиване нередовно, њихови износи су се мењали, порески цензус на имања често је инвалиде остављао без икаквих примања, иако та имања у неким случајевима није имао ко да обради.

Посебну горчину Ђуровић је исказао указујући на спрегу власти свих нивоа са криминалним и зеленашким клановима. По њему, државни чиновници као да су се трудили да ратну штету, начињену готово сваком домаћинству, што више умање. Уместо новца, даване су им обвезнице са одложеним роком доспећа, а за износе мање од 1.000 динара дате су само обичне потврде, са којима ни порез није могао да се плати. Ђуровића је запрепастила брзина

⁷ Пруга уског колосека Ваљево-Забрежје код Обреновца, завршена је 1901, и била је од великог значаја за развој привреде ваљевског краја и Србије у целини. Од Забрежја до Београда путовало се лађом. О изградњи и пуштању у рад ове железничке пруге опширније: Милан Трипковић, *Долазак првог воза у Ваљево, прилог за историју железнице Ваљево-Забрежје*, Гласник Историјског архива 32, Ваљево 1998, 137-149.

са којом су се појавили шпекуланти, који су те обвезнице откупљивали од њихових власника за десети део номиналне вредности, да би убрзо потом држава отпочела са њиховом исплатом. Ратни плен, у коме је било и пуно намирница покупљених реквизицијом од локалног становништва, по повлашћеним, необично ниским ценама, такође су куповали шпекуланти, а затим продавали самој држави за знатно веће суме.

Добро обавештен о тадашњим политичким приликама у земљи, Ђуровић ни за једну политичку партију, која је тада имала значајнију улогу у политичком животу земље, није имао лепих речи. У овом рукопису он је изнео бројне критике на рачун странака које су традиционално окупљале српске гласаче, као и на рачун опструкција посланика Хрватске сељачке странке (ХСС) у Скупштини. За оличење свеprisутне политичке превртљивости, узео је пример Србина из Хрватске, Светозара Прибићевића, присталице унитарне државе који је, због незадовољених личних амбиција и сујете, одједном постао близак ХСС-у.

Занимљиво је и његово запажање о бројним криминалним аферама које су потресале државу, од којих је највећа штета изазвана **Нашичком афером**, која се тицала давања концесија за експлоатацију славонских шума. Ђуровић је, као и већина његових савременика, запазио занимљиву појаву, да политички непријатељи свих националних и верских опредељења, који су у скупштини били искључиви у истрајавању на својим ставовима, сасвим лако налазе заједнички језик када је у питању лична корист на државни рачун. Ту, својеврсну „лоповску солидарност“, он је приказао управо на примеру поменуте афере, у коју су били укључени Срби, Хрвати, Јевреји, муслимани...

Као човек либералних схватања, стечених за време боравка у Француској, он је осуђивао хаос у Скупштини, испаде посланика ХСС-а и атентат Пунише Рачића на Стјепана Радића, али је и увођење Шестојануарског режима и укидање Устава од стране краља Александра I Карађорђевића такође сматрао погрешним путем за решавање кризе у којој се држава нашла.

Његов однос према владајућој династији исказан је прилично кратко, можда и због времена у коме је рукопис настајао.⁸ О регенту Александру Карађорђевићу, као врховном команданту српске

⁸ Рукопис је писан 1956. године. Да је тада дошао у руке некоме ко је био антимонархистички и прорежимски оријентисан, његов аутор свакако би био позван од истражних полицијских власти да објасни изнете ставове.

војске, Ђуровић пише са великим поштовањем, док за његове касније поступке као владара, за које је искрено веровао да су резултат деловања његове околине, није увек налазио разумевања („камо среће да је остао и даље тако мудар као што је био у Сан Ђованију 1916.“). За Устав из 1931, сматрао је да пружа само привид демократије и парламентаризма, а никако није могао да разуме ни поверавање владе генералу Петру Живковићу, за кога је сматрао да је био тешко корумпиран.

Још у претходним деловима овог рукописа он је тврдио да је током самог рата био јако скептичан према могућем уједињењу са Хрватима и Словенцима. То је, вероватно, била последица сазнања добијених од војника који су са аустро-угарским формацијама, претежно састављеним од припадника тих народа, имали веома жестоке сукобе. На основу великог животног искуства, односно проживљена четири рата у периоду од само 33 године, уз живот са Хрватима и Словенцима у заједничкој држави и у међуратном периоду, и у времену писања својих сећања, Ђуровић је дошао до закључка да ће функционисање заједничке државе бити тешко, и да су интереси два најбројнија југословенска народа сувише удаљени. Због тога је замерао властима Краљевине СХС на лежерном односу према официрском кадру наслеђеном од Аустро-Угарске, међу којима је било и оних који су починили злочине над цивилним становништвом у Србији, а који су примљени у војску нове државе са затеченим чиновима, док су проверени борци, лојални како држави тако и династији, постепено потискивани и занемаривани.

Убиство краља Александра у Марсељу само је учврстило то његово мишљење. За њега, ово је био још један удар на српске интересе и целокупно српство, и рђав знак да државна кола, како је истакао, **настављају да иду низ брдо**.

У Ђуровићевим сећањима присутан је и осврт на политичке прилике у земљи, али и у Европи, крајем тридесетих година XX века. Ни у овој целини, као и када је реч о делу рукописа посвећеном збивањима на фронтима у Првом светском рату, нема до сада непознатих података. Али, и овде се види поглед обичног човека, какав је Ђуровић без сумње био, на политичка кретања у земљи и свету. Такав поглед свакако се разликује од перспективе из које су на те процесе гледали високи државни званичници, генерали, челници политичких странака.

Ђуровић наводи да је у његовој средини народ са великом пажњом пратио долазак Хитлера на власт у Немачкој, а посебно

кретања на својим границама по немачком припајању Аустрије 1938. Међутим, и код њега, и код његових савременика, прави шок је изазвала капитулација Француске јуна 1940, земље која је од Срба посматрана као непобедива сила, господар ситуације у Европи, велики заштитник и одан савезник српског народа.

У опису војног пуча, који је уследио 27. марта 1941. након приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, Ђуровић није имао могућности, а ни информација, да потпуно реално сагледа тадашњу ситуацију. Али, и поред тога што наводи да је приступање пакту за народ било срамотно, да је на делу била издаја, и да се српски народ никада са тим не би помирио, он ипак увиђа да је и отпор у том тренутку био бесмислен и са великим жртвама, јер је земља са свих страна била опкољена немачким савезницима.

Мито Ђуровић се у овом рукопису позабавио и привредом земље пред рат. Као и када је говорио о привредним приликама пред Балканске ратове, и у овом делу текста он је изнео однос плата и цена, ценовник пољопривредних производа у његовом завичају, производну структуру села западне Србије... Није, такође, могао да не примети привредни раст под владама Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића, исправно закључујући да је мир који је земља уживала док је у Европи већ трајала криза, а затим отпочео рат, био најзаслужнији за то.

Као нижи службеник државне администрације, Ђуровић је био добро упознат са њеним функционисањем. За разлику од политичара, о државним службама, посебно оним најнижим, општинским, он износи веома позитивно мишљење, засновано свакако и на личном искуству. Администрација је радила ажурно, службеници су, сагласно потребама службе, били на располагању готово стално, а њихов делокруг рада био је веома широк. Сам Мито Ђуровић је као писар учествовао и у пописима становништва, изради првог озбиљног катастра општине, пословима који се тичу евиденције војних обвезника, мањим судским споровима... Али, они који су за то примали највише похвала, срески и окружни начелници, најмање су били заслужни за то. Највећи терет ових нимало лаких послова поднели су управо чиновници попут Мита Ђуровића који су, у појединим ситуацијама, и за најбезазленије прекршаје новчано кажњавани. Као илустрацију таквог односа изабраних власти према чиновничком особљу, он наводи властити пример, када је тражено да он буде кажњен само зато што је, на један веома ажуран попис који је урадио, ставио печат Краљевине СХС, а држава је у међувремену променила име!

Слом Краљевине Југославије, и рат вођен после њене капитулације, на Ђуровића је оставио тежак утисак. Ово је за све учеснике Првог светског рата, па и за њега, била незамислива војничка катастрофа, нешто што је од обичног света било потпуно неочекивано. С обзиром на то да се Ражана налазила на путу Београд-Ваљево-Ужице, Мито Ђуровић био је у прилици да посматра обезглављену војску која се повлачи у неред, разбацану скупу војну опрему, знатно квалитетнију од оне коју је имала српска војска 1914, и поједине генерале, некадашње борце са Солунског фронта, како сами, без својих штабова и команди, беже ка Црној Гори.

У његовом казивању посебно је драгоцен опис једног од краћих окршаја са Немцима, до кога је дошло управо у његовом селу, а о коме у историографији нема ни помена. У Ражани се у повлачењу стационирао неколико јединица, међу којима и један коњички пук. Али, на прву појаву Немаца настала је општа пометња и бежанија. Ђуровић са великим поштовањем описује како је група војника, која је остала да пружи отпор, на том месту и изгинула. На крају описа ове борбе, стоји констатација да се, на жалост, ни после више од 18 година није знало место где су ови борци сахрањени.

Последњи део овог рукописа посвећен је збивањима у току Другог светског рата. Аутор описује са којим страхом је народ гледао на будућност, посебно од како су се појавиле прве наоружане формације које су позивале на отпор непријатељу, иако је већ тада била објављена наредба да ће за једног убијеног Немца бити стрељано сто Срба. По његовом мишљењу које је, како каже, делила већина људи, није пребрло изазивати немачку одмазду кад отпор већ није пружен у Априлском рату када је требало. Због тога он, доследан својим уверењима, нема лепих речи ни за равногорце ни за комунисте, док за политику генерала Милана Недића, упркос томе што је отпочео принудну сарадњу са непријатељем, показује пуно разумевања. Његово мишљење да се несрећни народ стварањем различитих војски у невреме, нашао између чекића и наковња, јер су оне који су желели да остану по страни и једни и други прозивали као издајнике, свакако одражава већински став народа.

Ђуровићев рукопис је један од ретких сачуваних наративних извора који у јасном светлу описује прво масовно стрељање до кога је дошло 28. јула 1941. на планинском венцу Букови⁹, око 15 километара од Ражане на север према Ваљеву. Дан раније, на том месту пресретнут је немачки мотоцикл а два немачка војника, чија је

⁹ Букови, планински огранак Маљена, развође између Ваљева и Косјерића.

јединица била стационарирана у Ражани, убијена су, од којих је један остављен на лицу места. Након тога, из Ражане, Косјерића и других околних села одведено је око стотину људи, и највећим делом стрељано на Буковима, а колико их је због истих Немаца побијено по логорима и тамницама нико није успео да утврди.¹⁰ За овај догађај Ђуровић тврди да су га комунисти, који су до напада Немачке на СССР били потпуно пасивни, смишљено изазвали (**могли су га [Немца] склонити, па нико не би знао шта је са њим, а не оставити на путу**), да би потом изашли из градова и покренули устанак. Његов опис страха, који је у селу завладао пошто се за овај догађај сазнало, изузетно је сведочанство о томе како се у окупираној Србији живело 1941. године. Да је Ђуровићев рукопис неким случајем, непосредно пошто је написан, дошао до тадашњих државних власти, извесно је да би, због тако изнетог критичког односа према партизанском покрету, по његовог аутора проузроковао велике невоље.

Ђуровић нема пуно лепих речи ни за Југословенску војску у отаџбини. Генерала Драгољуба-Дражу Михаиловића и његове следбенике он је посматрао пре свега кроз локалне четничке формације. А понашање локалног команданта Црногорске бригаде Пожешког корпуса ЈВУО према народу, предратног жандармеријског наредника Филипа Ајдачића, који је често наређивао физичко кажњавање и окрутне ликвидације неистомишљеника, у великој мери је утицало на уобличавање таквог Ђуровићевог става. Сличне мере одмазде, које су примењивали комунисти према својим неистомишљеницима, по њему су се разликовале само утолико што су извршаване „човечније“, стрељањем.

У поређењу ова два покрета, Мито Ђуровић, на основу већ поменутих чињеница, већу војничку оцену даје партизанима, како због веће дисциплине у њиховим редовима, тако и због великог броја бораца регрутованих са простора на којима се српски народ латио оружја ради заштите голих живота од усташког ножа. У Ђуровићевим сећањима присутан је и опис страшних вести о погромима над српским народом, које су стизале са простора на коме су окупатори успоставили НДХ. Те вести до њега су долазиле најпре од избеглица из тих крајева, али и другим путевима. Била је

¹⁰ Подаци о броју стрељаних на Буковима 28. јула 1941. се разликују. Док у свом рукопису Ђуровић тврди да је стрељано 82 становника из Ражане и из Црногорског среза уопште, Радојко Челиковић дошао је до података о 72 стрељана лица, међу којима су била и два шеснаестогодишња дечака. Радојко-Раде Челиковић, *Косјерић, историјски, антропологеографски и привредни развој*, Београд 1997, 230-234.

то још једна потврда његових давно стечених уверења да заједничка држава са Хрватима није била најсрећније решење.

Поред информација које су тада преношене усменим путем, или билтена и новина на српском језику изданих под строгим цензуром, Мито Ђуровић имао је још једно средство обавештавања. Наиме, он наводи да је био изненађен вешћу да је нападнут СССР, **која је била за неверицу**, а коју је чуо преко Радио-Лондона. Поседовање овог апарата могло је његовом власнику у том времену створити озбиљне проблеме. Ђуровић истиче да је вест о немачком нападу на СССР изазвала одушевљење у народу јер је, услед распрострањене комунистичке пропаганде, владало опште мишљење да је руска војна сила била огромна и неуништива. Али, и у Ражани, као и свуда у окупираној Србији, брзо је спласнула еуфорија и нада у блиски долазак руских ослободилаца.

Овај рукопис хронолошки је свакако досезао до 1945, можда и даље. Али, то се сада са сигурношћу не може утврдити, јер је осам листова из друге свеске, у којој је рукопис настављен, исцепано. Да је то било намерно, а не резултат случајног механичког оштећења папира, види се и по јасном, праволинијском трагу сечења тих листова маказама или лењиром. Очигледно је неко ко је имао увида у овај рукопис, а није желео да се о неким догађајима описаним у њему нешто сазна, одстрањивањем листова извршио једну врсту цензуре. Сам аутор, веома критичан у свом односу према свему и свакоме, то сигурно није урадио. Тако читалац ових занимљивих успомена остаје без сазнања о ставу аутора о веома бурним, али још увек недовољно истраженим појавама, проузрокованим током септембра 1944. и касније. А у том времену дошло је до тешког окршаја Шесте личке дивизије и локалних равногорских формација на Дрмановини код Косјерића, којим је братоубилаштво на овом простору достигло врхунац. Новопрстигли ослободиоци брзо су успоставили своју власт, а затим отпочели затварање и стрељање неистомишљеника, реквизиције за војне потребе, конфискације имовине „непријатеља“, и оно што је за локално становништво свакако било најболније, мобилизацију и слање новог људства без икакве посебне обуке на Сремски фронт, одакле се већина није жива вратила. О свему томе вероватно је писао и Мито Ђуровић. Али, тај део рукописа заувек је изгубљен.

Други рукопис, под насловом **Сећање на одступање пред непријатељем 1915. године**, Ђуровићево је детаљно казивање о путу који је прешао са српском војском у повлачењу, од октобра 1915. до краја јануара 1916. Иако је у томе већ писао у свом првом

рукопису, Мито Ђуровић сматрао је да треба своје одступање још детаљније да опише. Тако је настало изузетно наративно сведочанство о тешком подухвату одступања пред непријатељем, који десетине хиљада војника и избеглица нису преживели. Овај рукопис, на 44 странице ситним словима писаног текста, завршен је 8. маја 1963, у време када је његов аутор већ био тешко болестан. Осећајући да о свом искуству претходно није довољно тога написао, Ђуровић на почетку наводи **да не може допустити да га нестане са овог земаљског света, а да не опише доживљаје и преживљаје за време свога дечаштва, у претешким годинама за српски народ.** То је, у ствари, био и једини мотив настанка овог рукописа.

За разлику од првог рукописа, у овом тексту има знатно мање општих места, док се готово из дана у дан прати пут повлачења јединица уз које је одступао и његов аутор, тада петнаестогодишњак. Његово казивање завршава се доласком у Француску фебруара 1916. Три месеца повлачења су, дакле, подробно описана у овом рукопису.

На самом почетку, Мито Ђуровић описује свој одлазак као добровољца у Среску војну станицу у Косјерићу. Тај опис пружа изузетну слику тадашњег схватања родољубља код становништва западне Србије. Иако још увек није био за војску, а његов старији брат Миладин већ је био позван у њу као регрут, аутор наводи да је **одлучио да неће сачекати непријатеља код куће, и да ће кренути са својом војском, вршећи било какву корисну дужност.** Да је био премлад за војску знали су и његова мајка, из чије куће је већ отишао регрут, а Мито после смрти оца остао једина мушка глава у њој, и начелник среске војне станице Павле Гајић, његов бивши учитељ. Ни једно ни друго нису се ни најмање успротивили његовој одлуци. Од мајке је добио благослов и 20 динара уштеђевине у сребру, а начелник станице га је прихватио као и све остале обвезнике.¹¹

Од тада, септембра 1915, отпочео је његов војнички живот. Ђуровић у јединици није имао никаквих привилегија, и вршио је све војничке дужности, укључујући и стражарске. Октобра 1915, са среском војном станицом кренуо је и у повлачење за које нико од војника није знао ни у ком смеру се одвија, ни када ће се завршити. Штавише, може се чак рећи и да је његов статус у војсци био лошији од статуса редовних војника. Старешине јединица са којима се повлачио користиле су га, по потреби, за све војне задатке, да би по њиховом расформирању био скидан са бројног стања и препуштан судбини, да се сналази како зна и уме.

¹¹ Среску војну станицу у Косјерићу обезбеђивала је Последња одбрана, старци и регрути који нису прошли предвиђену војну обуку.

Поглед Мита Ђуровића на целокупно повлачење, од покрета јединице из среског места Косјерића, до укрцавања на избеглички брод у месту Сан Ђовани ди Медиа, пружа знатно реалистичнију слику од касније, у широј јавности идеализоване, слике о одступању које се одвијало уз ред и дисциплину. Аутор описује свакодневну борбу за преживљавање која је, како је оступање даље одмицало, била све суровија и бескомпромиснија. Следица хране полако су се количински, али и по врстама намирница, смањивала док су ишли преко Јавора и Новог Пазара према Косовској Митровици, да би у њој била преполовљена, а убрзо и потпуно укинута.

Ђуровић описује тешку ситуацију у којој се нашао по расформирању јединице са којом је кренуо у повлачење. И њему, и његовом старијем брату Миладину, регруту, саопштено је да могу да се прикључе било којој јединици ако их она прими, а ако то не желе, могу да раде шта хоће и да иду куда хоће. А одлазак од војске подразумевао је велику вероватноћу да буду опљачкани и убијени од арнаутских банди, или заробљени од непријатеља који је надирао за њима.

Заједно са братом Мито Ђуровић се прикључио интендантском одељењу Моравске дивизије, и као војник те јединице био сведок свеопштег расула које се одвијало у позадини борбених формација, које су још увек чувале некакав војнички поредак. Као војник, био је учесник уништавања великог дела провијанта, који није смео да падне у руке непријатељу или Арнаутима, и припрема за повлачење преко Проклетија, путем Чакора, Рожаја и Подгорице.

Даље Ђуровићево казивање потресно је сведочанство о страдању цивила, војника и регрута у овом повлачењу. Нестало је свакодневних животних навика, које су подразумевале и поштовање жеља и интереса других, за шта су, по њему, биле великим делом криве и државне власти. На делу је био до тада непознат начин живота, нова „етика преживљавања“, у којој су се за преостале цакове брашна отимали војници и цивили. Убрзо је отпочела и исхрана лешевима угинуле теглеће стоке, око којих је такође било отимања. Уз констатацију да су сада имали и чиме да се огреју, јер су задњи делови запрежних кола морали да се одбаце, па су горели како би се уморна војска огрејала и осушила, аутор почиње опис његовог и братовог повлачења.

Глад, хладноћа, сукоби са наоружаним арнаутским бандама, узајамне крађе хране, шињела, брашна, меса угинуле стоке, све то пратило је непрегледне колоне војске и избеглица. Да нису кренули у одступање заједно, два брата сигурно не би преживела. Занимљив

је и Ђуровићев опис појаве дезертерства. Он тврди да их је поручник, који је био командир интендантске чете Моравске дивизије, оберучке примио, јер су се, како каже, **Власи који су чинили највећи део људства ове јединице, разбежали и вратили кући**. Он истиче и своју сумњу да су одбегли војници успели да стигну до кућа, јер су сигурно пали у руке непријатеља, али је забележио и то да је јединица свако јутро имала све мање људи на бројном стању, не само због умирања од глади, већ пре свега због самовољног напуштања њених редова.

У свом казивању Ђуровић је описао и два тешка задатка која је извршио. Први се односио на повратак иза колоне са групом војника, који су од локалних Арнаута требали да за новац набаве нешто сена, како би теглећа стока могла да настави даље. Како су сеоске старешине одбијале да сено дају и за нуђене сребрне динаре, војска је сточну храну морала силом да узме, а касније је уследио и оружани обрачун са Арнаутима. Други извршени задатак односио се на транспорт по 30 килограма соли и пиринча једној од јединица, од Подгорице према Рожајама. Оба задатка једва су извршена, а аутор ових сећања срећом је остао жив.

Поред критике односа српских власти према војсци и избеглицима, Ђуровић нема пуно лепих речи ни за становништво црногорских беспућа којима су пролазили. Он између осталог наводи да нигде нису могли да добију преноћиште, да купе храну за преостали новац, да у шумама, које су оружјем чували локални Црногорци, насеку нешто дрва како би се војска и народ загрејали и осушили. Али, врховна команда је изричито забранила да се у односу са локалним становништвом српске народности улази у било какве сукобе.

Посебно је потресан његов опис сукоба војника и избегличке колоне ради првенства у пролазу преко Чакора. Једна чета Трећег прекобројног пука, који је био у заштитници одступања, склањала је све са пута како би пук прошао. У амбис су бацани кола, стока, преостала храна, људски стампедо је многе прегазио... Том хаосу у великој мери допринела је и отимачина око брашна, за које је било извесно да ће бити бачено, и напад Арнаута који је уследио.

Највеће разочарење Ђуровић је доживео у Подгорици. Ту није било ни хране ни лекова, а избеглице су се прехрањивале пихтијама куваним од изнутрица угинуле стоке. Препродавце ових „прехрамбених производа“ црногорска жандармерија (крилаши) хапсила је и затварала, док би на бачене пихтије у прабини и блату јуришала гладна маса!

Ђуровићевом опису догађаја може се веровати и из разлога што ни у једном тренутку не идеализује или правда своје и братово понашање! Описујући то понашање као избор између живота и смрти, он без икаквог жаљења (**„невоља натера човека на многе неваљале ствари...“**) описује како је његов брат, тврдећи да је њихов власник, продао једном Арнауту изнемогле и остављене волове које је овај храном подигао на ноге, и како су тог истог Арнаута пресретали и други војници са истом тврдњом, такође му узимајући новац. Није, такође заборавио ни да каже како је његова јединица присвојила стоку која је била власништво једног војног лиферанта, и како су и он и брат присвојили нешто од брашна, соли и пиринча, који су им били поверени за транспорт. Сасвим разложно, описао је и то како су, после неколико недеља проведених у једном стану у Подгорици, он и брат, са још неколико другова, тај стан кришом напустили како не би морали да плате обећану кирију власнику, јер новаца уопште нису ни имали.

За себе је тврдио да је преживео захваљујући братовој, али и својој сналажљивости, као и да је у тренутку слабости размишљао да крене назад према кући, па ма шта се са њим десило. Од те намере ипак је одустао, али се касније придружио групи земљака која је то покушала. Међутим, и она је одустала када се први пут сусрела са похватаним дезертерима које су спроводили жандарми.

Када је у питању истоварена савезничка помоћ у пексимуму и конзервама, а која највећим делом није подељена народу, већ је остављена да падне у руке непријатељу, он без икаквог осећања кривице закључује да им је **тада кренуло на боље** јер су, како каже, **организовано крали из складишта**, а нико од чувара није се превише трудио да их спречи. Исто тако, крао је брашно и из залиха које су имали посланици и чиновници из његовог среза, смештени у једној турској кући у Скадру, а који су њега и брата примили на конач.

О њиховој довитљивости коју су стекли преживљавајући тако рећи ни од чега, показује и пример провијанта са лађе пуне српских добровољаца из јужне Америке, која је или торпедована, или је наишла на мину пред Сан Ђованијем. Сандуке са сланином и конзервама, који су се на њој налазили, таласи су доносили до мочвара на обали, по којима су их избеглице тражиле и налазиле.

Рукопис Мита Ђуровића садржи и низ података који би се могли искористити за даље истраживање историје српског ратног санитета. Он описује праву најезду вашију са којим су због прљавштине, били суочени војска и народ, присутне форме тифуса,

смрти изгладнелих који су се прејели свеже хране, болесних од дијареја и дизентерије који су само додатно искомпликовали ионако тешко здравствено стање избегличке популације, нарочито приликом транспорта бродом за Италију, а одатле даље возом за Француску.

И овај рукопис представља заокружену целину, богату подацима који у великој мери могу користити даљем истраживању српске војне историје. А његова највећа вредност је управо у томе што рат приказује очима обичног војника, који чак ни то није морао бити, нити је увек сматран војником.

Приликом приређивања за штампу ова два Ђуровићева рукописа, нису вршене никакве значајније интервенције које би измениле ауторов језик или смисао његових реченица. Скраћене речи дате су у целини, с тим што је део који им је у оригиналном рукопису недостајао дат у угластим заградама. Исто је поступљено и у случајевима када би се показало да су неке речи у реченицама изостављене. Такође је извршена идентификација појединих личности, догађаја и мање познатих топонима који се у рукописима помињу. О њима су, међутим, дати само најосновнији подаци, како основни текст не би превише био оптерећен напоменама.

У Сечој Реци,
На Илиндан 2004.

Недељко Радосављевић

**ЗАБЕЛЕШКЕ МИЛАНА Ч. БУРОВИЋА,
БИВШЕГ ДЕЛОВОЂЕ ОПШТИНЕ РАЖАНСКЕ,
У ВИДУ МЕМОАРА ЗАПИСАТЕ ОД 1956. ГОДИНЕ**

Рођен сам, одрастао и живео у времену у коме је српски народ преживљавао велике тегобе. Угњетаван од непријатеља, окупиран, гонио [је] тог истог непријатеља, својом крвљу и крвљу својих најбољих синова писао своју славну историју, задивљујући својим пожртвовањима, својом храброшћу, својим тешким жртвама за слободу цео свет. Не постоји писац-историчар, ни перо једног човека, ма ко то он био, да би могао верно описати сва збивања која је преживео српски народ у раздобљу борбе за ослобођење своје и своје браће, у времену које ја добро памтим, а то је од 1912. год[ине] до завршетка Великог светског рата 1945. год[ине]. То се само може описати од више људи који су ово раздобље преживели, који су сва збивања трезвено посматрали, и били непристрасни посматрачи и учесници свега тога. Историчари ће испитивати историју свију ових минулих догађаја. Наша омладина ће ту историју проучавати било к'о наставно градиво, било самостално, ради упознавања исте. Али у свакој историји има ствари које се излажу и прилагођавају духу времена у ком се живи, док стварне чињенице остају незапажене. Њих је преживео народ, радни људи, прости људи, који и оличавају у огромној већини наш српски народ, међу које спадам и ја. Ја сам прост човек, просечан грађанин, без школе, сем основне других немам. Није ми намера, нити ја имам способности да пишем неку историју српског народа. Али сам преживео такве догађаје да сматрам да треба да буду забележени онако истинито како сам их ја видео и како их је наш народ осетио, јер сам ја са тим народом проживео свој век и делио са њим сва зла и добра и о свему водио разговоре. Како немам деце да [би] их бар причањем својој омладини пренео са поколења на поколење многа збивања из свог времена, то сам осетио потребу да их пренесем на ову хартију, па можда ће неко некада из овог мог излагања које је у свему истинито имати и неке поуке.

II

Раздобље до 1912. год[ине] у колико га ја памтим, јер сам рођен 1900. год[ине], било је тешко и мукотрпно како за радника, тако и за земљорадника, занатлије и ситне трговце, као и за ситне службенике. Живело се у овом времену примитивним животом. Мада је наш динар био златан динар, т[о] ј[ест] за 20 динара могао си купити златни наполеон, али је се тешко зарађивало, плате мале, радова никаквих, земљорадничких производа багателних. Навешћу само неколико примера:

Обичан пар волова стајао је 120 дин[ара]
Добра крава 30-40 динара.
Овца са јагњетом 6-8 динара.
100 кила пшенице 15 динара.
100 кила кукуруза 8-10 динара.
Радничка надница од јутра до мрака до 1 дин[ара]
Плата учитељу за месец дана 60 дин[ара]

Уопште, јавних радова није било никаквих, сељак је таворио примитивним животом, мучио се да плати држави порез, тако да је често и земља за порез продавана на јавној лицитацији, до 100 дин[ара] по хектару. Наша тадашња држава, Краљевина Србија, тек је почела да се развија, трудећи се да постепено уклања све последице нашег петвековног ропства под Турцима које су се, иако је било протекло готово 100 год[ина] од ослобођења, знатно осећале. Поред свега, [како смо били] стешњени и затварани између силне Аустро-Угарске монархије и Турске империје, наш спољни извоз зависио је само од њихове добре воље. Иако мала земља са око 3.000.000 становника, преоптерећена унутрашњим бригама и недаћама, били смо свесни величанствене улоге која је нама Србима била одређена у ослобођењу наше потлачене браће под туђином, на чему је се радило у свима правцима, а поглавито уздизањем патриотизма при предавањима по школама, од основне школе до универзитета, тако високо да није било човека који би зажалио погинути само да би се наша браћа ослободила испод туђина, и туђинска тиранија укинула.

Школа је било мало, а учитеља по основним школама још мање. У моме месту, Ражани, општина Ражанска имала је 6 села са нешто око 2.500 становника, а имали смо све до 1911. год[ине] једну

привремену школску зграду са 1 одељењем, у коме је радио 1 учитељ са око 70 ђака.¹² Женска деца основну школу са села уопште нису похађала, а и мушкараца остајало је око 50% неписмено, мада је по закону свако дете морало завршити основну школу. Али није фајда од закона када није било ни школа ни учитеља, тако да је било места удаљених и по 7-8 к[ило]м[етара] од школе у коју су деца требала ићи. А са села да неко дете оде у гимназију, то је било готово немогуће. Мој отац је био кафеџија, имао је 6. деце, 4 кћери и 2 сина. Старијег сина Миладина дао је у Ваљевску гимназију, плаћао је 20 дин[ара] месечно за стан и храну, становао је код неког опанчара, па се ту и хранио са његовим момцима. Школарина је била 20 дин[ара] годишње [...] ¹³, требало је у свему 30 дин[ара] месечно, а крава стаје 30 дин[ара], па је то била велика мука и тешкоћа, те није могао ни помислити да школује и нас другу децу, о чему ћу испричати и овај мој случај.

Гвозденија Ђуровић,
мајка Милана Ђуровића
(Бродарево, ?, 1870-Ражана, 28.08.1941.)

Чедомир Ђуровић,
отац Милана Ђуровића
(Ражана, ?, 1859-Ражана, 12.07.1914.)

¹² Школа у Ражани саграђена је 1910. Раде Познановић, *Основне школе у Ужичком округу до 1946. (према извештајима које је сакупио Окружни народни одбор)*, Ужички зборник 25-26, Ужице 1997, 196.

¹³ Нечитко.

Био сам добар ђак у основној школи и школу сам много волео, и нисам могао ни да замислим да је не продужим. Отац није могао ни да чује о мом даљем школовању, јер није имао средстава ни за издржавање код куће, а камо ли даље од куће. Целог лета плакао сам и молио оца. Пристајао сам и да послужујем за стан и храну, али ни то није било могуће наћи. Ипак, успео сам да ми одобри да идем и полажем пријемни испит за гимназију, јер се тада полагао. Како ми је Ваљево било ближе, 36 к[ило]м[етара], то сам пошао у Ваљевску гимназију на полагање, јер сам ту мислио и учити гимназију. Наравно, ишао сам пешке, јер није било новца за превоз, и то сам, са оцем једног мог друга, ђака. Пријемни се полагао 3 дана, 29, 30. и 31. августа. Стигао сам у Ваљево 28. августа око 9 ч[асова] ноћу. Ноћио [сам] у кафани на клупи, пошто сам се предходно задовољио глодањем кора од лубеница, које су грађани оставили по столовима који су били пред кафаном. Изјутра, 29, право у Гимназију, која је за мене била нешто велико, огромно, управо величанствени храм науке, и то у који ћу и ја ући. Али, на моју велику жалост, када сам се пријавио за испит и упис директор ми рече: **Жалим, али од Министарства има наредба да сваки нови ђак мора у својој окружној гимназији полагати и пријемни испит и уписати се, те ми ђаке из других округа не примамо.** Ово је за мене било трагедија јер ја сам из Ужичког округа и сада треба да идем у Ужице, тј. натраг 80 к[ило]м[етара] пешке, још мислећи да ли ћу моћи стићи у Ужице док траје упис. Одмах запнем унатраг и пређем тај дан до куће 36 к[ило]м[етара], па сутра рано за Ужице 44 к[ило]м[етра], и стигнем да се 31. августа пријавим за испит и упис. Будем примљен, испит положим са одличним и исти дан вратим се кући. Али, све ове моје муке биле су узалудне, јер отац није имао средстава за моје издржавање, и морао сам остати кући.

Ово сам изнео само нека се у неколико зна какве су све муке и патње подносила деца са села која су хтела учити школу. Мој брат Миладин учио је у Ваљеву 6. р[азред] гимназије, за свих 6 година није ни једаред отишао од куће и дошао кући другим средствима сем пешке а гимназија је била далеко 36 к[ило]м[етара]. Био је научио кривити опанке, те је у слободном времену правио опанке и зарађивао себи штогод и друго ситније.

Дошла је и 1912. год[ина] и сав наш српски народ, који је једном душом дисао, који никада ваљда у својој историји у својим патриотским осећајима [није] био тако једнодушан као тада, осећао је да

стоји пред великим догађајима, у којима ће се решити њихово бити или не бити. Мораћу овде напоменути како су све велике силе у том времену, а нарочито Аустро-Угарска монархија и Немачка царевина, са ниподништавањем ценили слободу малих народа, а нарочито нас Срба, ваљда стога што смо се вечито борили за своју слободу (изузетак чине у овом добу Француска и Русија), и гледали су на сваки начин да нам напакосте, да нас економски удаве, једном речју да не постојимо. Затворени од Аустро-Угарске монархије са севера и са запада, а од Турске царевине са југа, целокупна наша извозна и увозичка делатност, наш економски положај зависио је од њихове добре воље, а они су то обилато искоришћавали да нам напакосте. Наш српски народ, припреман годинама од својих учитеља-просветитеља за ове велике догађаје, био је спреман дочекати их. Наша тадања влада, којој је на челу био Никола Пашић, иначе радикалска влада, са спољнополитичке стране била је извршила добре припреме, а поготову склопила је и савез са Бугарском и Грчком, да заједнички ослободе своје народе испод турског јарма. Војнички за оно време били смо добро спремљени, а нарочито дух и морал у војсци био је такав, да смело тврдим, да никаква сила није могла задржати полет наше војске. И септембра месеца наступили су велики дани, пет стотина година очекивани од српског народа. Општа мобилизација, а затим рат са Турском царевином почео је, и славне српске трупе, јунаци каквих није видео свет, од редова до ђенерала, на Куманову у тродневној битци, потпуно су разбили легендарну турску силу тако страшно, да је она више била неспособна за ма какву већу акцију, мада су Турци, без обзира на фронт према Бугарској и Грчкој, сву своју главну силу били концентрисали на Куманову. Поразом на Куманову, Турци су изгубили овај рат, [али] и даље давали су мање отпоре српској војсци, и то на Бакарном Гувну и Битољу, где су такође сломљени њихови отпори. Заузећем Битоља, Српска војска завршила је своју мисију, ослободила све Србе испод турског јарма, сву стару Србију и Македонију, који су и данас у саставу наше државе. Бугари и Грци на својим фронтovima имали су мање битака јер Турци, изгубивши битку на Куманову, повукли су се све до Једрена, да би заштитили Цариград и Дарданеле. Бугари су опколили Једрене, Грци Јањину, Црногорци Скадар. Ми смо послали помоћ и Бугарима и Црногорцима, те је заузето и Једрене и Скадар. У том су Турци тражили мир и исти је и закључен у Лондону, којим је Турска царевина готово елиминисана из Европе. Ово су све ствари, које су

описали војни и политички руководиоци детаљно, јер ја са тим детаљима нисам ни упознат, нити ми је намера да их излажем, већ ћу рећи само свету истину, да само благодарећи херојству српског војника, Турци су исељени из Европе и Балкански народи ослободили су се њиховог јарма. Велике жртве дао је за ово српски народ, несебично без икакве накнаде, али је жалосно да никада за то није добио никакво признање, ни од народа које је ослободио, ни од балканских држава које су тиме прошириле своје границе, већ напротив, све му је се рђаво враћало. Можда су за то криви и наши политичари, али у ствари је тако.

Једна огромна и трагична погрешка наших тадањих политичара, је српски народ више пута скупо стала. Уговором, који су међу собом закључиле балканске државе за ослобођење јужних покрајина од Турака, било је предвиђено да докле чија војска заузме те покрајине остају тој држави. Наравно, делокруг напада и наступања био је предвиђен. Бугарски државници, који су одувек били лукави и своју слободу и проширење државних граница, као и све успехе у спољној политици, постизали само лукавством, били су потпуно сигурни да ће [се] српска војска борити и са већином турске војске, али да ће услед своје слабости (јер нико до тада није придавао никакву вредност српској војсци још од Сливнице) тапкати у месту, а они Бугари Турке [ће] потући и заузети целу Тракију и Македонију, тако да Србима остане нешто мало Старе Србије око Косова и Санџака ако то благослови Аустрија, те ће тако од овог рата они имати само користи, односно главне користи. Али су се у рачуну преварили и Бугари и њине газде Аустријанци, јер је у ствари српска војска уништила турску силу и заузела целу Стару Србију и Македонију до Штипа и Ђевђелије, цео Санџак и Албанију, и избила на Јадранско море, што је био вековни сан српског народа. Кад су то видели, Бугари су по закључењу мира са Турцима тражили да им предамо целу Македонију, што наша влада није дала, и услед тога дошло је до братоубилачког рата између нас и Бугара. Уз тешке жртве и са једне и са друге стране, нападнути и од Турака и од Румуна, Бугари су овај рат изгубили, [а] границе су остале по замисли српске владе. Дакле, и овај рат је свршен уз велике жртве, али нешто најтеже што је од њега остало јесте мржња између нас и њих, која је све више и више распиривана, тако да је се и у доцнијем времену пуно светила и нама и њима, али нарочито нама Србима. Из свега овога српски народ извукао је следећи закључак: Политика наше владе у овом рату није била

добра. Ми смо били духовно припремљени за рат, и он је за нас Србе био нужан да ослободимо наш живаљ и укинемо турску тиранију. Балкански савез је био веома потребна и добра ствар. Камо среће да је паметно вођен и остао дуго времена, али учињена је огромна погрешка и од наше и од бугарске стране, што није уговором о савезу предвиђено установљење аутономне покрајине Македоније, која би се у извесном периоду могла прогласити и за савезну државу, како је то учињено у Другом светском рату 1941-1945. од стране руководства Народно ослоб[одилачког] покрета. Јер да је то питање на тај начин решено, српски народ уштедео би себи огромне жртве, док у ствари од прокламованог централизма народ српски није имао никакве користи, [већ] само штете. Али, на нашу велику жалост, наши тадашњи водећи политичари били су неспособни да то увиде, па нам је се то у доцнијем времену горко светило. Па да би трагедија била већа, падали су све у веће грешке, што ћу покушати да објасним:

Све новоослобођене крајеве стављали су за извештан период, мислим од 3 године, под војну управу, односно под диктаторску управу. Избори за самоуправу и парламент ускраћени су грађанима ових области. Да би несрећа била већа, у овим крајевима, нарочито по селима, било је веома мало или нимало писмених људи. Сви важећи закони Краљевине Србије, аутоматски су проширени и на ове области. Немајући писмена ни обучена кадра за примењивање ових законских прописа у овим крајевима, од стране самих мештана са једне стране, а са друге стране партијска политика владајуће странке, тј. радикала, да би поставила темеље своје странке и у овим крајевима, слала је своје приврженике као управно-политичке службенике, па и општинске службенике у новоослобођене области, што би донекле било и оправдано да су бар тамо хтели ићи људи са добрим моралним квалификацијама. Али, на жалост, то су били у већини људи ниских и моралних и школских квалификација (част изузетцима, којих је било, али врло мали број), и чим су дошли на положаје од општинског ћате, жандарма, граничара, па до окружног начелника, настала је ординарна пљачка овог простог народа. Свако је хтео што пре да се обогати и пљачкано је како је ко хтео и умео, а у много случајева примењивани су и грозни методи, само да би се дошло до златних турских лира и наполеона, које је овај кукавни народ чувао. Сви недозвољени и неморални поступци не би се могли набројати, али је овим учињено једно, а то је да нас је македонски народ, који нас је

и онако мало познавао, јер тамо је била веома велика бугарска пропаганда, омрзао, и није нас сматрао за своје ослободиоце, већ за своје тлачитеље. Па уместо да се ове грешке у доцнијем времену исправе, када је овај народ добио сва уставна права, на против, тада су тамо послати партијски измењари, боље рећи у већини случајева прави хохштаплери, зрелији за робију но за народне посланике. Путем полицијске силе бирати су, али је овај народ све више и више од нас Срба отуђиван, но о томе доцније.

III

Дакле, остварен је пет вековни сан српског народа. Српски југ, народ српски југа, наша браћа на тој страни, ослобођена су турске тираније [и] арнаутских зверстава, које је трајало преко пет векова. Славни српски војници, сељаци, радници, чиновници и занатлије, дошли су својим кућама, оставивши на бојном пољу велики број својих славних другова. Од Куманова до Битоља, од Скадра до Једрена, од Сјенице до Дебра и Елбасана-Драча, славно и несебично дадоше своје животе, за бољи живот своје ослобођене браће.

Свако се прихвати свог посла, да би своју земљу, своју отаџбину, опоравио од тешких губитака и утрошака у овом рату. Српска влада трудила је се да ненако умири Аустро-Угарску монархију, која је са злобном мржњом гледала на проширење српских граница, а поготову што јој је овим био ометен им план за присвајање Санџака, и излазак на Солун-Јеџејско море. Гледала је да нам напакости на сваком кораку. Њеним заузимањем постављен је неки принц Вид-Немац¹⁴, за албанског краља, а у Бугарској је већ имала свог Фердинанда Кобуршког¹⁵, али албански народ једноставно је овог њиног миљеника најурио из земље. Спречила нам је излаз на Јадранско море преко Скадра. У Босни под националним српским живљем пооштрила [је] терор, једном речју гледала је да нас Србе прогута и уништи. Тешко је се у то време било борити са оваквом великом силом, која је тада била у савезу са Немачком и Италијом,

¹⁴ Вид Вилхелм, немачки принц, прихватио понуду да по стварању Албаније 1913. постане албански кнез. Владао је кратко, од 3. марта до 7. септембра 1914, када је збачен са престола. Престоница му је била у Драчу.

¹⁵ Фердинанд I Кобург, кнез, а потом (од 1908) цар Бугарске, владао до 1918.

највећим европским војним силама. Тада није било никакве заштите за мале народе. Како реше велики, а то су били: Аустрија, Немачка, Италија, Русија, Француска и Енглеска (Америка се није мешала у Европу), онако је морало и бити, па сад према томе, мали народи морали су некако удварати се великим и тражити заштиту. Ми Срби тада смо имали срећу што смо, од доласка Карађорђевића на престо, имали заштиту у Русији, а нарочито у тадашњем руском цару Николају¹⁶ и његовим приврженицима који су тада владали Русијом, а симпатисала нас је и Француска, која је тада била најслободоумнија земља на свету.

Од ослобођења јужних крајева, Срби под Аустро-Угарском монархијом стали су са више смелости погледати преко Саве и Дрине, [и] са пуно наде прижељкивати дан кад ће се и они ослободити Аустро-Маџарског јарма, а нарочито српски живаљ у Босни и Херцеговини, коју је Аустро-Угарска бесправно, путем силе, прикључила 1908. год[ине] својој монархији. Српска штампа, српска национална удружења у тим покрајинама су оживела пуним замахом ширити српску свест, српску књигу, критиковати Аустро-Угарски терор, у чему су их свесрдно помагала национална удружења из Србије. У Србији је у то време постојало друштво „Народна одбрана“, под руководством највећих наших националиста, већином официра. Оно је постојало, односно основано је још од анексије Босне и Херцеговине 1908. Наравно да ово друштво, као највеће српско национално друштво, радило је на уздизању српске свести у српским крајевима преко Дрине и Саве, па је имало и веза са српским националним удружењима у овим крајевима. Постојало је и чисто официрско удружење „Уједињење или смрт“¹⁷, коме су главни руководиоци били п[от]пуковник

¹⁶ *Николај II Романов*, руски цар од 1894. до 1917. У својој балканској политици, био је наклоњен Краљевини Србији, посебно у време Првог светског рата. По избијању револуције 1917, био је приморан да абдицира. Држан је у прогонству, а јула 1918, заједно са целом породицом, укључујући и малолетну децу, стрељан је по наредби комунистичких власти.

¹⁷ *Уједињење или смрт*, тајна организација, основана 1911, са циљем да се подстакне даљи рад на ослобођењу и уједињењу целокупног српског народа. Активно су учествовали у припремама за сарајевски атентат на престолонаследника Франца Фердинанда 1914, који су извели припадници Младе Босне. Најпознатији чланови потицали су из официрских редова, на челу са Драгутином Димитријевићем-Аписом, једним од завереника који су 1903. збацили и убили краља Александра I Обреновића.

Драгутин Димитријевић-Апис¹⁸, четнички војвода Воја Танкосић¹⁹, војвода Вук²⁰ и други. Организација српске омладине у Сарајеву²¹, наравно да је имала и веза и подршке од оба ова удружења, мада у ствари српска влада о томе нити је што знала, ни у ово била умешана, јер је била свесна да је Србији био потребан дужи период мира да би се припремила за нове подвиге ослобођења своје браће, што је неминовно морало наступити.

У својим изазивањима и претњама, Аустро-Угарска монархија није имала граница и није престајала. Између осталог, изјавила је да ће извршити велике војничке маневре у Босни, на српској граници (као озбиљну претњу Србији), а да би ефекат био већи, да ће на исте доћи и сам тадашњи престолонаследник монархије Франц Фердинанд.²² Сами маневри у Босни озлоједили су тадашњу српску омладину, а још кад су чули да долази у њихову Босну и тај преставник свију зала и њихов тлачитељ, то нису могли поднети. Други су људи били у том добу а нарочито омладина, јер су имали и другачије васпитање. Терор и неправда, уништавање и ускраћивање слобода није се тада могло поднети па ма од кога долазило. Тешко је то генерацијама које долазе разумети, али ја тврдим једно, да су то били над-људи, јер да није било њих и сличних

¹⁸ Драгутин Димитријевић-Апис (1877-1917), официр, генералштабни пуковник. Учествовао је у организовању мајског преврата 1903. у Србији, којим је уклоњен краљ Александар I Обреновић, и на српски престо поново враћена династија Карађорђевића. Један је од оснивача удружења *Уједињење или смрт*. У току Првог светског рата 1917, заједно са групом сарадника, у тзв. *Солунском процесу* оптужен је да је припремао атентат на престолонаследника Александра, и стрељан је 14. јуна исте године.

¹⁹ Војислав Танкосић (1881-1915), официр, мајор српске војске. Активно организовао убацивање комитских чета у Турску уочи Балканских ратова. Члан удружења *Уједињење или смрт*. Аустро-угарске власти сматрале су да је један од главних организатора Сарајевског атентата. Погинуо у борби против непријатеља код Крушевца.

²⁰ Војин Поповић-војвода Вук (1881-1916), потпуковник, командант српских четничких одреда. Погинуо на Солунском фронту.

²¹ Аутор је свакако мислио на *Младу Босну*. Млада Босна била је низ организованих група састављених од припадника различитих друштвених слојева, а обједињених заједничком идејом о ослобођењу и уједињењу целокупног српског народа. Најистакнутији чланови Младе Босне били су Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић, Богдан Жерајић, Трифко Грабеж....

²² Франц Фердинанд, аустро-угарски престолонаследник, синовац цара Франца Јозефа I, убијен у Сарајевском атентату 28. јуна 1914. од припадника *Младе Босне*. Атентатори су похапшени, а догађај је послужио као повод да Аустро-Угарска месец дана касније објави рат Краљевини Србији.

њима, не само да кроз пет векова нашег ропства изгубили би свест о својој држави, већ би и Срба нестало. Ето, такви дивови и хероји не могоше поднети срамоту, да по њиховој земљи гази њихов највећи тлачитељ, највећи непријатељ српског народа и њихових слобода, и створише организацију, и на дан 15. јуна по старом календару, на Видовдан, млади див и херој, готово још дете, Гаврило Принцип²³, изврши атентат на овога српског тлачитеља усред његове свите и војске, трабаната и поклоника. И уби га усред српског Сарајева као Милош Мурата на Косову, и овим даде на знање и Аустро-Угарској монархији и целом свету да се Срби не дају тлачити и уништавати, него или живети слободно или умрети. Нека је свака слава и част овом хероју, као и свим његовим сарадницима и помагачима, који свесно дадоше своје главе за добро Србиново. Постоји читава литература о овом атентату, кога интересује може је наћи и прочитати, а ја о томе не знам писати, само могу рећи толико: Да се сваки Србин, док траје српског имена, треба да сети дела ових великих људи, и овог херојског доба и ових хероја, који су га створили.

IV

Чим се у Србији чуло, чим је српска влада сазнала за извршен атентат у Сарајеву, како влада тако и цео српски народ био је свестан да је Аустро-Угарска монархија нашла давно очекивани повод да, како је она мислила, казни и уништи ово српско слободарско гнездо на Балкану, и тиме учини крај ширењу српске слободоумне мисли у крајевима које је она држала под својом управом. Доиста, то се врло брзо догодило. Аустро-Угарска је одмах предала српској влади ултиматум, који је садржао врло тешке услове, у коме је окривљавала Србију за извршен атентат у Сарајеву, а као најтежу одредбу тражила је да њене власти дођу у Србију и несметано воде истрагу и хапсе кога за сходно нађу. Наравно, српска влада желећи да избегне рат, до кога јој у овом времену није било јер смо били исцрпљени у два прошла рата, прихватила је све услове ултиматума, само није могла прихватити одредбу да аустро-

²³ *Гаврило Принцип* (1894- 1918), гимназијалац, припадник *Младе Босне*. На Видовдан 1914. успешно извршио атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву. Умро у затвору, у Терезину, априла 1918.

угарске власти врше истрагу у нашој земљи, јер би тиме била уништена наша слобода и независност наше земље, јер се наш слободарски народ са тим не би могао помирити. Волео је слободу изнад свега, а срамоту никада није могао поднети. Аустро-угарски посланик, одмах по пријему одговора наше владе, предао је нашој влади објаву рата од стране своје владе, и напустио нашу земљу. Овде морам навести још и ово: Наш народ, иако исцрпљен у два протекла рата, у тешком материјалном положају, иако није знао да ли ће у одбрани своје земље имати савезника, није хтео клонути и својим манифестацијама јасно је ставио својој влади до знања да воли и рат у коме може подлећи славно бранећи своју слободу и независност, него ли срамно капитулирати. Славни су то људи били, достојни своје слободе, јер треба имати у виду само то да је наша земља имала тада непуна 4.000.000 становника, а Аустро-Угарска преко 50.000.000, а поред тога ми нисмо имали никакве индустрије, нити смо производили ма какво оружје. Оружје које смо имали прошло је кроз два рата, одећа, обућа, санитарска опрема, возила, комора, храна, све истрошено и необновљено, а Аустро-Угарска [била је] једна моћна и у Европи најбогатија држава, са огромном индустријом и производњом оружја. А поред свега имала је моћна два савезника, Немачку и Италију, а била је највећи миљеник римског папе који је био у то време, односно чија је католичка организација у то време, била најмоћнији чинилац у свету.²⁴ Па ето, ми слободоумни Срби тога доба нисмо се поплашили ове страховите силе. Имали смо једно Косово. Имали смо своју дивну слободу, знали смо да је право на нашој страни, волели смо [више] смрт него срамно ропство, а били смо у одбрани слободе сви сложни као један човек. Доиста, од доласка на власт Петра Карађорђевића²⁵ 1904. год[ине], који је у нашој историји доиста био једини уставни владалац, ми смо, поред грешака које је чинила наша влада, имали највеће политичке слободе у свету. Чим је наша влада добила објаву рата, наредила је општу мобилизацију. Иако је то било у месецу јулу (13. јула 1914. по старом календару) у доба највећих пољских радова, наш народ једнодушно је се одазвао и мобилизација је извршена за 3 дана. Сваки војник је био у својој јединици, а јединица на свом одређеном месту. Ни оружја ни одела

²⁴ У време Првог светског рата на челу Римокатоличке цркве налазио се папа Бенедикт XV (1914-1922).

²⁵ Петар I Карађорђевић (1844-1921), краљ Србије од 1904. до 1921.

није било довољно за сваког војника, једна трећина људства остала је у свом оделу, па много њих и у сељачким кошуљама, каква је тада била ношња у лето на селу, у својим опанцима, у свом гуњу или капуту, али им то није ништа сметало да у првим борбама покажу херојство које је задивило свет. Моћна аустро-угарска војска, у сјајним униформама, са најбољим оружјем тога времена, десет пута бројнија од нас, сита и бесна, са својим надменим командантима, мислила је сигурно да ће са том ритом (како су звали нашу војску) свршити за десетину дана и то осино гнездо извора слободе за навек уништити. Стари краљ Петар, са нашом владом обратио је се за помоћ руском цару Николају, који је покушао свим средствима да спречи ову катастрофу, али све је било узалуд, те је и Русија објавила рат Аустро-Угарској узимајући нас у заштиту, Немачка Русији, Француска и Енглеска Немачкој и Аустрији, и тим је почео Први светски рат 1914. год[ине].

Аустро-угарска војска напала је на нас из Срема, преко Мачве и Шапца, прешла Саву и наступила у Србију. Заузела [је] целу Мачву, Шабац до Лешнице. Али да видиш те голе и босе, ненаоружане српске рите, када је видела угњетаче своје слободе како гази нашу земљу, нашу слободу, чинећи незамишљена зверства [према] незаштићеној деци, женама и старцима, сложено је навалила на ову елитну европску војску, на ове разбојнике што су дошли да му ускрате његову слободу, и после славне битке на Церу, под командом генерала Степе Степановића²⁶, разбила је ову аустро-угарску силу и пребацила је преко Саве, уз велике непријатељске губитке у људству и материјалу. Главномандујући аустро-угарске војске, генерал Поћорек²⁷, чувена српска крвопија, дугогодишњи аустро-угарски намештеник у Босни, да би ову своју и своје царевине срамоту сапрао, после неколико времена, у августу месецу, почео је нову офанзиву, са више војске и из два правца, из Босне од Зворника, и преко Саве код Београда. Српски хероји једнако су задржавали ову бесну Аустро-угарску силу на Гучеву, Костајнику, Мачковом Камену. Вођене су тешке борбе и задржавати су преко два месеца, али су Аустро-Угри доводили све нову и нову војску. На

²⁶ *Степа Степановић* (1856-1929), генерал, учесник рата за независност од 1876. до 1878, Балканских ратова и Првог светског рата. За успешно сламање аустро-угарске офанзиве за Церу 1914, унапређен је у чин војводе, највиши у српској војсци.

²⁷ *Оскар фон Поћорек* (1853-1934), аустроугарски генерал, био намесник у Босни и Херцеговини, и главномандујући у аустроугарским операцијама против Србије 1914. После пораза у Церској и Колубарској бици, смењен је са положаја.

нашу велику жалост, муслимани из Босне и већина Хрвата, ваљда услед аустро-угарске пропаганде, борили су се против нас боље од Аустријанаца, а за Маџаре и да не говоримо, они су им били најбољи војници. Наши хероји гинули су славно, и гладни, и жедни, и голи и боси, без довољно оружја и муниције, али се није оступало. И после више од два месеца непрекидне борбе, када је наша команда видела да ће остати без војске, наредила је оступање нашој војсци, и она је се повукла до Рудничких висова, надајући се да ће ту добити од савезника муницију и унеколико попунити своје разређене редове, што је и било. На Руднику, под командом ђенерала Петра Мишића²⁸ почела је наша славна офанзива, почело је чудо из приче о Давиду и Голијату. И доиста, наши славни хероји својим грудима разбише у парампарчад Аустро-Угре са свом њиховом многољудном војском и опремом, и јурећи их за седам дана ослободише своју земљу, а од аустро-угарске војске [ни] пола се није спасило бекством преко Саве, а ратни материјал оставише готово сав, и одоше да причају своме цару и својој госпоштини да се ова српска рита не може уништити, јер она зна зашто се бори и нико јој не може узети њену слободу. Цео свет и наши савезници, Руси, Французи, Енглези, били су запањени овим нашим херојством јер нико није могао схватити да једна проста, ненаоружана и исцрпљена сељачка и радничка војска, може овако срамно уништити пет пута у сваком погледу бројнију, одморну, наоружану и опремљену царску војску, а то само зато, што нико нас није могао разумети, да смо ми сви волели више смрт него ропство, а слободу више ценили од живота, те смо имали шта бранити и зашта се борити. А ови бедници који су нас напали, нису знали за шта се боре, сем за њихова цара, и привилегије његових љубимаца и повлашћених сталеза.

Навешћу само мало примера ради, какве су подвиге правили наши хероји у овим офанзивама и одбранама.

За време борби на Гучеву, ради критичне ситуације која је настала услед наших великих губитака, позват је у помоћ 4. пук I позива, који је био на положају код Вишеграда. Усиљеним маршем овај пук прошао је од Дрине до Гучева, пешке под свом ратном опремом око 200 к[ило]м[етара] за непуна 4 дана, и одмах по доласку ступио у тешку борбу, у којој је изгубио готово половину људства и командујућег кадра, па и командант пука је погинуо, али су Швабе заустављене. За време ових борби на Гучеву,

²⁸ Реч је у ствари о генералу, касније војводи Живојину Мишићу.

Костајнику, Мачковом Камену, наши су губици били огромни, јер је непријатељ био много бројнији и имао много више артиљерије, нарочито тешког калибра, и аутомата, што ми нисмо имали, а очајно смо бранили сваку стопу земље, тако да смо имали огроман број рањеника. Ваљево није било у могућности да их прими. Мада су биле пуне и болнице, и гимназија и касарне и све кафане и све веће куће, рањеници су лежали по улици, тротоару, мада су сви они који могу ићи превијани и пешке одмах упућивани даље. Лекара смо имали веома мало, тако да су једва могли стићи да превију и оперишу пристигле рањенике, а остале су превијали болничари. Умирало је се од рана свукуд, и у болници, и на улици, и на путу, али без роптања јер смо знали зашто се те муке подносе. Ко то није видео, тај не може замислити све херојске подвиге нашег човека за слободу поднете. У Рудничкој офанзиви страдао је цвет наше омладине, дајући несебично своје животе за слободу своје вољене домовине. Регрути рођени 1894. год[ине] као и они из ђачког батаљона произведени у чин потпоручника, који на обуци нису провели ни 3 месеца, ступили су на Руднику у борбу распоређени по разним јединицама, херојски су се показали, али су изгинули готово једна половина, и то доиста су гинули без страха и мане. О славне генерације тога доба, како сте волели своју домовину и своју слободу, не постоји перо које је у стању описати ваша велика дела!

А да видите каква је све била култура код аустро-угарског војника и команданта! Дивљачку мржњу коју су гајили наспрам наше слободе, када нису могли искалити несметаном шетњом преко наше земље, искалили су је на нашој нејачи, женама, деци и старцима, које су нашли код куће. Убијали су без милости, по 50 душа затварали у школе и живе спаљивали, жене клали, децу клали, трудне жене убијали и утробе им парали, све не могу ни побројати. Долазиле су комисије страних држава, које су ове злочине утврђивале, каном за доцније неке казне, али и рат је прошао а од тога није било ништа, злочинци су остали некажњени, а било их је који су у бив[шој] Југославији продужили да уживају благодети нове монархије. Из неког разлога њихови злочини заташкани су, а ја мислим, као и сви ми Срби тадашњи савременици, да је преко ових злочина пређено ради смирења наших народа, односно нашег заједништва са народностима којима су припадали ови злочинци предато је све забораву. Сећам се добро да је наша јавност око 1935. год[ине] открила страховите злочине неког пуковника Хрвата, забо-

равио сам име, који је за време аустро-угарске окупације Србије извршио страховита зварства над нашим живљем, а у Југославији је догурао да буде командант Југословенске жандармерије, и ваљда ради нашег јединства, ствар је се свршила на томе да је он само пензионисан, а суду није предаван. Нека ми се не замери на овим напоменама, ја овде не идем за тим да како су Хрвати, муслимани или неки други од наших народа чинили ова зверства. Да, било је људи-нељуди и у тим народностима, као што их и свукуд има, док је у ствари било и веома добрих патриота, што ће се доцније још више показати. Само ја овде кривим на првом месту аустро-угарску команду која је дозволила да се чине зверства, а по ослобођењу и уједињењу кривим српску и хрватску владајућу клику, која је за љубав тога да би се додворила не знам коме, толерисала ове зверове и давала им и положаје на штету свију наших народа.

V

Дакле, завршила се славна Рудничка офанзива, и почетком децембра није било ни једног непријатељског војника на нашој територији. Цео слободни свет, сви наши савезници, задивљени су овом нашом победом, сви су је славили. Само ми Срби нисмо за то имали времена јер је непријатељ, докле је био дошао, опустошио нашу земљу, побио, опљачкао, попалио, а што је још најгоре загадио, тако да је се одмах појавио тифус, против кога тада није било позитивног лека, а и наши војнички губици у људству били су велики. Изгубили смо много и војника и официра, па је све те ране требало лечити. Тифус је се много ширио, захватио је и војску и становништво, и села и градове, на све стране смрт је немилосрдно косила. Лекара и лекова готово није ни било. Оно мало лекара што је било лечило је војску, али је брзо и од њих помрла једна половина. То је било нешто за данашње време несхватљиво, ужас један, које смрт на фронту, које од тифуса, није било куће из које није било губитака. У мојој кући било је нас 8 чељади, сем једне сестре сви смо се једновремено разболели од тифуса, ко од пегавца, ко од трбушног. Све је то лежало у једној соби, [а] на лекаре и лекове нико није ни мислио, јер тога није ни било. Свако од нас бивао је по више времена у агонији, али срећом и Божјом вољом, сви смо преболели. Незамишљене су патње и жртве српског народа које је тада

подносио. Тек се сада не може [то] да схвати а камоли и да се опише. А ето, ни ово није био крај, јер тек после овога долази најгоре, још страшније борбе, патње, окупација. Још је требало да прође 4 године, па да ова трагедија, ове патње и болови, престану. Али је све то подношено стојички, без роптања. Борили смо се за слободу своју и своје браће, несебично, само је жалосно што нам то никада и ни у којим приликама није признато. Ова најезда тифуса трајала је све до пролетњих дана, тј. маја месеца 1915. год[ине], пуних 5 месеци, и тада је полако ишчезла, остављајући за собом стотине хиљада гробова. Мора се одати свако признање ондашњем целокупном нашем народу. Иако је био рат, и наша земља два пута делимично окупирана, сво способно становништво у рату, код куће остале само жене, деца и мушкарци до 17. год[ина] и од 55 год[ина] па даље, без организоване радне службе и других прописа, све је на време рађено и срађивано, мада је сва теглећа стока била мобилисана. Потрошачке карте уопште нису биле уведене, реквизиције уопште није било, ограниченог снабдевања уопште није било, све је било на слободној купопродаји. Али, за све време трајања овог рата, од јула месеца 1914, до оступања преко Албаније месеца новембра 1915, ништа није ни продавато ни куповато скупље него што је било пре рата. Из овога се види каква је патриотска свест нашег народа била у том времену, да нико није мислио да се богати, већ да сви слошки и заједнички што лакше пребродимо овај страшни рат који нам је наметнут. (Можда је само било код војних лифераната срамног богаћења на рачун свог народа, али ја њих у наш народ и не рачунам). Никада више у нашој повести од тада до данас овакве свести у народу није било.

Затишје на фронту трајало је све од слома ове аустро-угарске офанзиве, децембра 1914, до септембра 1915. год[ине]. После преживљених свих страхота, борби са непријатељем, па затим тифуса, наша војска и наш народ опорављали су се, свесни да тешкоће нису преброђене и да престоје још страшне борбе са непријатељем. Аустро-Угри нам нису задавали никаквог страха, али смо сви изреда стрепили да нас вероломни Бугари не нападну, јер нам је било познато да се на границама нашег југа припремају немили догађаји, и да нам бугарски шовинисти на челу са њиховим краљем, немачким принцем Фердинандом, једва чекају да приграбе Македонију.

VI

Аустро-Угарска монархија није смела више сама нападати нашу земљу. Претрпела је два страшна пораза, па је се обратила за помоћ њеном савезнику Немачкој, преко које је ургирала и успела да склопе тајни споразум са Бугарском, да једновремено нападну на нашу земљу. Наше војно и политичко руководство било је свесно да Бугарска припрема подмукли напад ножем у леђа, чим нас нападну Немци и Аустријанци. Наше војно руководство, и поред исцрпљености наше војске, хтело је предупредити Бугаре и пре их напасти и јамчило је за успех ове операције и отклањања опасности на нашем југу. Али наши савезници, Руси, Енглези, Французи, веровали су уверавању бугарске владе да нас неће напасти и строго су нам забранили да их нападнемо, већ да чак штавише морамо мирно гледати на њихове упаде на нашу територију и на концентрацију њихове војске. Дошао је месец септембар 1915. год[ине] и на нашим северним границама, од Шапца до Смедерева, почела је се ваљати огромна сила аустро-угарских и немачких дивизија, са најмодернијом војном техником тога доба, авијацијом и тешком артиљеријом од 200 мм и осталим аутоматским оружјем, а са југа прилазила је нашим границама сва бугарска војска, одморна и од Немаца наоружана, а ми смо је чекали са прогорелим пушкама и лаким топовима, изнурени и искрвављени физички, али бодра духа, смела и ведра чела, јер смо знали да бранимо своју земљу, своја огњишта, своје породице, да је наша ствар праведна и да ће ове хијене ипак једном морати сломити кичму на нашој светој слободарској земљи. Били смо свесни да се мора гинути до последњег, ако се жели одбрани своја земља и своја слобода.

И почела је ова велика непријатељска офанзива, под командом најбољег немачког војсковође Макензена.²⁹ Немачке дивизије нападале су од Београда до Смедерева, а аустро-угарске од Дрине до Београда. Ми смо наше проређене снаге развукли на целом фронту, а чим је офанзива почела напали су нас и Бугари, без објаве рата, мучки по њиховом обичају, те смо морали наше развучене линије још више ослабити и пребацити најхитније изве-

²⁹ Аугуст фон Макензен (1849-1945), немачки фелдмаршал, борио се на Руском фронту, а затим командовао немачко-аустроугарском офанзивом против Србије у јесен 1915. Године 1918. заробљен је од српске војске.

сни део војске наспрам Бугара. Неколико дана урлала је немачка тешка артиљерија на фронту код Београда и Смедерева, земља је се тресла, мислио би човек дошао је крај света, јер свет до тада није видео такве ураганске арт[иљеријске] ватре. И тек после неколико дана успели су да пређу Саву и Дунав, али тек тада, пошто су браниоци изгинули готово до последњег човека. (О овоме може се прочитати Јаковљевићева Српска трилогија). Ова бујица непријатељске војске и тешког оружја сручила се на нашу војску као ураган. Али су се наши јунаци, наши дивови, држали увек готово до последњег човека, и доиста би и ова сила била сломљена да није било бугарског напада ножем у леђа. Тукли смо и Бугаре, бежали су пред нашим херојима као поплашени напуђани пси, али је све било узалуд. Јер ако је се хтело мислити на будућност, морало је се бар колико било сачувати од ових наших хероја, и наша врховна команда наредила је постепено одступање у правцу Црне Горе и Албаније. А са нашом војском одступала је и маса бежаније, а поред тога било је наређено да се са војском повлаче и сви младићи од 17 год[ина] па навише.

И почело је повлачење наше војске, које се и поред огромне силе непријатеља одвијало у потпуном реду. Одступало се у беспутне и најсиромашније крајеве наше земље, правцем Црне Горе и Албаније. Као за пакост, рђаво време почело је од почетка одступања, киша и снег се није прекидао, све док нисмо прешли и Црну Гору и Албанију, а то је пуна 3 месеца. То је била велика али славна трагедија српског народа. Глад, болести, голотиња, босотиња, уништавали су немилице ове преостале хероје, као и бежанију, али се и поред лешева који су обележавали наше путеве одступало са чврстом вером да ћемо се ипак једног дана вратити у нашу земљу као ослободиоци. Читаве књиге су настале о овој нашој голготи, ја је нећу ни описивати, јер о само том требало би написати велику књигу, а није ми ни намера описивати детаље, већ само могу рећи толико да овакву голготу и оволике патње у новијој историји није поднео ни један народ. А морам пребацити и нашем тадашњем вођству за извесне ствари које су се одиграле, а могле су се избећи, а коштале су на 20.000 наших омладинаца-регрута, само кривицом њиховом, главне команде а наиме: Наши последњи регрути рођени 1895. и 1896. год[ине] мобилисани су пред само одступање. Нису били ни наоружани, и неким злим удесом, уместо да су упућени да одступају најлакшим правцем, упућени су најтежим правцем, у правцу Дебар-Елбасан-Валона, кроз најдивљије крајеве тадашње

Албаније, где није било никаква пута, већ само голе литице и непроходне мочваре, насељене тада најдивљачнијим и најкрволочнијим људима Европе-Арнаутима. Тако су умирали од глади, убијани од Арнаута и уништавани од болести, 80% оставили своје кости од Дебра до Валоне, али ето, за то нико и никад није одговарао.

Ја сам био у 16. години, био сам крупан и развијен, задојен патриотизмом као и сви остали, и стари и млади овог доба. Нисам се могао помирити да сачекам аустро-угарску војску код куће, и да будем под њеном окупацијом, а сматрао сам да унеколико, и ако мало, могу послужити својој отаџбини. У овоме ја нисам био усамљен, оваквих као ја имало је на хиљаде. Јавио сам се у позадинску војну службу и ступио сам као редов-добровољац код Команде војне станице у Косјерићу, код које су углавном служили последња одбрана младића и старца. Дужност нам је била чувати откупљену храну и сву осталу спрему и потребе за нашу војску које је станица прикупљала, и помагати при утовару и истовару исте. Али овде нисам провео ни пун месец дана, а већ је наређено одступање. Шта је се могло натоварити од животних намирница на реквирирана воловска кола натоварено је, а ресто је запаљено да не падне непријатељу у руке. И кренули смо са нашом војском, као војна јединица, са масом бежаније, правцем Пожега-Ивањица-Јавор-Сјеница-Рогозна-Митровица. Како смо пошли ударила је хладна киша и лила је без престанка, стално, док се нисам укрцао на лађу у Сан Ђовану 5. јануара 1916, дакле пуна 3 месеца. Ја сам при поласку од куће имао 20 дин[ара], и са тиме сам одступао 3 месеца, а већина наших војника није имала ни 1 динара. Ишло се, гладовало, мучило, умирало, гинуло од Арнаута и Бугара, али се стално ишло, са надом да ће нас бар на мору прихватити савезници. У Косовској Митровици, војна станица којој сам припадао расформирана је, и ту сам нашао и брата Миладина старијег од мене, и оба смо ступили у војну службу у инт[ендантски] вод Моравске дивизије. У Митровици сам потрошио последњи динар, следовања није више уопште било, и настало је гладовање, храњење са мрцинама, угинулим воловима и коњима, по више дана није се јело ништа. Већина војника и избеглица били су као мумије, сваки је на себи имао, поред осталих невоља, и хиљаде и хиљаде вашију, које су га живог јеле. У Пећи смо оставили сав возни парк и материјал, топове и друго, јер су настали црногорски и албански кршеви, на којима није било ни козјих стаза, а камо ли путева. Једне ноћи, све је то попаљено и уништено. Ми смо на колима оставили само предње двоколице, и са

изнуреним воловима, који хране нису јели Бог зна од када и хранили [су] се само шибљем, пошли смо једне ноћи по снегу до појаса, по мразу од 25 с[тепени] у ове наквашене гудуре, без хране, без обуће, са обученим дроњцима на себи. Само те прве ноћи, испод овог проклетог планинског венца, за који сам доцније сазнао да се зове Коливи, по оваквом страшном мразу прегазили смо неку воду више од 5-6 пута, и кад смо после пола ноћи стали да бивакујемо, дрвета нигде није било да се ватра наложи, целе се ноћи морало скакати са ноге на ногу да се не би промрзло. Али ето, ипак се ишло напред, водила нас је нада и патриотска свест. Сутрадан, кренуло се напред уз ову планину покривену ледом и снегом, без икаква пута, и тако стално се помицало мало по мало неколико дана. Било је бивака на којима смо двоколице морали везати за неко дрво, иначе чим исположимо волове, ако се не свежу одоше низа страну уз коју смо се пели. Једне ноћи ја и мој брат Миладин били смо пустили волове, и руду смо привезали за дрво и легли у двоколицу, али неком несрећом, веза се откачила и двоколице полете низ брдо, преврну се и нас притисну, те ипак некако је све прошло без повреда. Али шта имам о овоме писати, муке и патње сваки дан су биле све теже и теже, на све стране нашег одступања остајали су лешеви, а они што су у ранама и вашкама (на сваком је било хиљадама вашију) се кретали, били су живи лешеви. И крај крајева, до Подгорице догурало нас је једва половина од оног броја што је из Србије пошла. Ја заборавих рећи, на Жлебу³⁰ нас нападоше арнаутске банде, те морадосмо оставити и оне двоколице, само волове без јарма истерасмо и гонисмо до Подгорице, и ту их предадосмо некој команди, те их јадне и отекле и ратосиља мука, а нашу јединицу расформираше, и остасмо да идемо даље како ко зна и уме. Углавном, на Нову годину по старом календару дођосмо у Сан Ђовани ди Медова³¹, на Јадранско море, да чекамо нашу даљу судбину.

Готово све наше јединице и све наше избеглице стисле су се у Скадар, а одатле [у] Љеш-Сан Ђовани (изузетак чине само они мученици регрути што их упутише правцем Дебар-Елбасан-Валона, те ту и пропадоше). У пристаништу Сан Ђовану савезници су били искрцали веће количине брашна, пексимита, конзерви, сланине, што је могло доиста за извесно време подмирити наше потребе и опоравити нас, али која фајда, ту се дуже време нисмо

³⁰ Жлеб, планина у близини Пећи.

³¹ Сан Ђовани ди Медуа, пристаниште на албанској обали Јадранског мора.

могли задржавати, јер су већ аустро-угарске трупе заузеле Црну Гору, јер им је исту краљ Никола³² предао без борбе, те се морало ићи даље, али куда? Савезници се нису могли никако погодити где ће нас, а поготову како ће да нас превезу. Тадашњи регент Александар³³, који је са војском одступао и замењивао свога тешко болесног и старог оца, краља Петра, који је такође ношен са војском, као последње средство послао је телеграме и молио руског цара Николаја II да ургира код савезника да прихвате нашу војску, и тек када је Николај поставио савезницима ултиматум: **Или прихватите српску војску, или ћу закључити сепаратни мир**, савезници су решили да нас превезу на Крф³⁴ и у Африку, а избеглице у Француску.

Пре свега овога, Талијани су за црногорску владајућу кућу тј. краља Николу послали лађу да га прихвати и превезе у Италију. И доиста, у Сан Ђовану ова је лађа примила краља Николу, који је звао и регента Александра да са њим заједно пређе у Италију, али му је овај одговорио: **Када последњи војник моје земље ступи на лађу, тада ћу ступити и ја** (камо среће да је овако мудар остао до краја).

Брзо је се испоставило да се из Сан Ђована војска не може превести, лађа за превоз било је мало, пристаништа уопште није било, опасност од подморница и авиона била је велика, те је решено да се из Сан Ђована укрцају и превезу само избеглице, болесници и влада. А гро српске војске ишао је и даље у смрт, преко непроходних баруштина, великих вода без мостова, без хране и коморе од Љеша до Валоне, и доиста овај пут прогутао је још једну петину од преживелих хероја. И овде морам пребацити тадашњем нашем војном вођству и нашој влади, поред осталих грешки још и ове ничим оправдане грешке, које су се могле отклонити, и тиме спасти на десетине хиљада ових наших хероја, а то је: На првом месту, наши војници, после толико година ратовања и материјалне исцрпљености код својих домова, нису готово 90% њих имали ни по 1-5 дин[ара] новца када је одступање почело. Чим смо изашли из наше

³² Никола I Петровић Његош, књаз, а од 1910. краљ Црне Горе. Владао од 1860. до 1918. По капитулацији Црногорске војске јануара 1916. прешао је у Италију. По ослобођењу Црне Горе 1918, и њеном уједињењу са Србијом, није се више враћао у земљу.

³³ Александар I Карађорђевић, син краља Петра I Карађорђевића, краљ Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевине Југославије) 1918-1934. Убијен у атентату у Марсеју 9. октобра 1934. Као регент престолонаследник, у време Првог светског рата командовао је српском војском.

³⁴ Крф, грчко острво у Јонском мору на које је, по повлачењу преко Албаније 1915/1916, евакуисана готово целокупна преостала српска војска.

Србије, снабдевање је престало, јер га је и нестало. Али, ко је имао новца, могло је се ипак нешто купити за јело, мада таквих није било ни 10%. Државна благајна, каса Народне банке и све злато, ишли су са војском, а зар је у таквим моментима, када земља пропада, на све стране гине цвет нашег народа, када се решава питање да ли ћемо бити или не бити, требало за нешто више чувати тај новац, јер зар је имао узвишенији циљ од тога да се сачувају животи што више ових хероја, а ето, са мало могло је се учинити много. Да је сваком војнику у Пећи дато само по 100 дин[ара] сигурно је да би на Крф прешли и преживели све патње још 100.000 војника. Али ето, ваљда су се тадашња влада и главешине бојале да за њих неће бити доста, другог није било. Друга ствар, требало је благовремено испразнити све магацине са одећом и обућом и разделити је војсци. Јер док су пуни магацини одеће и обуће горели да не би пали непријатељу у руке, војници су ишли у дотрајалим оделима, готово боси у већини случајева, па су и те чињенице допринеле да се умире и пропада у путу, јер покочени вашима и прљавштином, вешеве и одела нису имали замене. Трећа ствар, у Сан-Ђованском пристаништу, поред читавих брежуљака истовареног брашна, пексимита, конзерви, сланине, војска је ишла гладна, дељено јој је следовање које је требало да траје по десет дана, а нестајало је за један оброк. Стража је чувала ова стоваришта, али када гладна маса хоће да се сама снабде, официри, подофицири и други несавесни чувари бију ове мученике и корбачима и моткама и чим стигну. А ипак, ни пола од тога није разделено нашој војсци, већ је узео непријатељ и обесни Арнаути по нашем одступању. Ето, то је само мала, слабачна слика свега онога што несавесно руководство може учинити ради уништења свог сопственог народа, и колико је се десетина хиљада жртава могло отклонити.

Ја сам се укрцао на лађу у Сан Ђованију на дан 5. јануара 1916. год[ине] по старом календару, као посве болестан и изнемогао, са масом војника и избеглица као што сам и ја био, на неку талијанску трговачку шалупу пред само вече. Чим смо се укрцали, напали су нас аустро-угарски авиони, бацајући бомбе на наше лађе, али срећом, погодака није било јер је већ пала ноћ, и лађа је кренула крцата, пуна од дна до врха људима који су више личили ма авети неголи на људе. Ишли су целу ноћ и сутра дан готово до подне, праћени и на неколико места нападани од подморница, но срећом, све се добро свршило.

Био сам присутан још једној трагедији српског народа у Сан Ђованију. Седели смо на морској обали, сушили се и требали од

вашију свакога дана, и погледали на море, жељно очекујући савезничке лађе да нас прихвате. А њих нема па нема, а аустро-угарска војска све се више примицала. Једнога дана указао се дим далеко на мору. Сви смо раздрагано скочили: **Лађе, ено лађе, иду савезници да нас прихвате** и.т.д! Нашој радости није било краја, јер то је требало да буде крај нашој патњи, али радост је била за мало. У ствари, то је била лађа, бивала је све већа и већа и полако се примицала, и већ смо је добро видели. Наједаред, експлозија проломиле ваздух, а место где је била лађа обави густ дим, који када се разиђе тек [после] неколико минута од лађе ни помена. Оно неколико црногорских чамаца што је било у пристаништу одмах је пошло месту где је била лађа и доиста, после неколико часова, вратили су се и они и чамци који су били на лађи, са спасеним бродоломницима, који су били готово голи, јер су бацили са себе одела. И тада смо сазнали да су овом лађом путовали Срби из Јужне Америке, да као добровољци ступе у српску војску, [и] да су путовали више од пола године. И ето, дошли су до своје земље, на њену обалу, и једна половина од њих је се потопила, а преживели остали су без одела и без свега што су имали. У овој катастрофи изгубили су све своје уштеђевине [од] свог мукотрпног рада у Америци, али су се ипак прикључили нашој војсци и одступили до Крфа. Све док смо били у Сан Ђовану, вода је избацивала сандуке са сланином која је била у овој лађи, као и друге намирнице. Ми смо то купили и јели без обзира што је поквашено у морској води.

Лађа нас је пребацила у јужну Италију, у пристаниште Бриндизи. Ту смо се сплавовима искрцали на обалу, у један простор на песку ограђен бодљикавом жицом, са неколико дашчаних барака, околу чуван од талијанских жандарма. Уопште, талијанске власти примиле су нас нељубазно, ваљда су се бојале да им не донесемо заразу. Углавном, из ове жице никуда нам нису дали маћи. У ноћи дали су нам неког округлог пексимита, у коме је било пуно црва, и то је све са њихове стране било. Ту смо се задржали 24 сата. Дошла је и нека енглеска мисија која нам је преко жице пребацивала векне, па када би се ми гладни какви смо били сјурили и бацили у гомилу око векне, они би нас сликали. Донели су били и неког дечјег одела, и уколико је било деце до 12 год[ина] добили су по нешто. Пред полазак, дали су нам по 1 килограм хлеба. Ко је имао новаца у сребру, могао је преко жице купити поморанци, које нису биле скупе. Ту смо готово сви из реда добили страховит пролив, па их је неколицина и помрла. Углавном, другог дана увече дошли су

војни камиони и потоварили нас, и одвели право на железничку станицу, где су нас укрцали у воз специјално за нас састављен. И кренули смо на север за Француску.

Воз је ишао без задржавања до Милана, а у Милану стајао је мало, па затим опет кренуо преко Торина, и у једно рано јутро у неким великим брдима стао је, [а] нама је наређено да излазимо. Када смо изашли из воза била је зора, пред станицом била је искупљена маса грађана свију узраста, мушких и женских, који су нас одушевљено дочекали, са узвицима *Vive les Serbes - Живели Срби!* И тада смо тек сазнали да смо дошли у француску пограничну варош Модану у Алпима. Иако смо били јадни и бедни, више мртви неголи живи, дроњави, прљави, пуни вашију, које су милиле по нама у хиљадама комада и споља и до тела, рањави и крастави, ови људи су нас дочекали више неголи братски. Ни наше рођене мајке не би нас овакве пустиле у кућу, док се не пресвучемо и не оперемо, а да и не говоримо какве смо све заразне болести у себи носили.

Али ето, ови људи који нас никада пре нису видели, не само нас него ни једног Србина, али који су чули за наша херојска дела, за славне наше победе над заједничким непријатељем, за нашу херојску борбу, херојско одступање, патње и болове, дочекали су нас као своје најдраже и најмилије. Нису се гадили на нашу прљавштину, на нас саме који смо били живи лешеве, на нашу простоту, и тако су нас срдечно дочекали да се то не може описати. Затим су нас распоредили у више група, свакој групи дали по једног вођу који је своју групу одвео у хотел, прави луксузни туристички хотел! Поседали смо за постављене столове, застрте чистим белим чаршафима, салветима, сервираним прибором за јело, исто као да је у ово туристичко место дошао неки енглески лорд да руча, ту није било разлике. Па је затим сервиран доручак, а у подне ручак по свима правилима најбољих хотела. Колико је год ко хтео да једе, добио је. Лебац је стално доношен и стално га је нестајало, јер није лако истерати страх од глади (овај смо лебац доцније побацали, јер смо га увек уз јело имали довољно). Пред саму ноћ, упутили су нас у празне војничке касарне, где смо прву ноћ преноћили у неколике празне сале, а затим сутра дан по групама смо ишли у купатила, где су нас под тушевима опрали, претходно до главе ошишали и обријали, скинули сваку длаку са нашег тела, затим мазали извесним дезинфекционим средствима. Дали [су] сваком да попијемо по пола литра чаја, наше одело испарили и дезинфиковали. Из вароши донето [је] приложеног одела и обуће за најгоре, и тако потпуно

очишћене распоредили [су нас] по војничким собама, чистим креветима са чаршафима и ћебадима, у свему под војнички. Храну смо добили добру и обилну. Углавном, за нас је од сада почињао нов живот. Од онога чаја сви смо се прочистили, те ни у нама ни на нама није више било прљавштине, благодарећи овим дивним и најхуманијим људима Французима. У овим касарнама смо провели двајестину дана (једна врста карантина), али дивног карантина. Ту смо се прилично опоравили. Многи болесни, и уопште болесни, одведени су по болницама. Затим су нас ту одвојили опет [у] неке групе и укрцали на воз. Нико нам није рекао куда идемо. Једне ноћи, знали смо да је станица била велика, воз је стао и у наше вагоне ушле су даме са поклонима, слаткишима и белом кафом, и сваки од нас добио је понешто за јело (доцније сам сазнао да је ово био град Гренобл, ваљда најлепша варош у Француској). Кад је свануло, воз је стао на једној малој станици, нас истоварио, и прешли смо на малу пољску железницу, која нас је довезла до вароши Ville Franche (Вил Франш) и ту су нас одвели у један бивши манастирски дворцац, у коме је за нас било све лепо спремљено, и постеља и храна. О нама су се старале у погледу спремања хране и послуживања Белгијанке, такође избеглице, које су се тога посла добровољно примиле. Били смо овде извесно време, лепо нам је било, већ смо се потпуно опоравили, али смо схватили да је грехота јести бадава хлеб ових наших добротвора, па смо се ми радни људи пријавили да би волели ићи на рад. Доиста, долазило је сваког дана људи из разних предузећа и поједине групице одводили собом на рад у своја предузећа, па сам и ја отишао са једном групицом од 10 људи на рад у Жарије Вишил (Zarie Visille) код Гренобла.

Овде ћу рећи шта ми се успут десило: Успут нас је наш вођа свратио у Гренобл, ваљда да се мало одморимо и разгледамо варош. У станичном ресторану поручио је за нас комплетан ручак, нешто што ми нисмо могли ни замислити после оне трагедије преко Албаније да можемо доживети. Затим нас је провео кроз варош, чијом лепотом ми смо били запањени. Сви другови који су ишли са мном, били су одевени у цивилна одела и обувени са ципелама, јер су били те среће да су при деоби то добили, само сам ја био обучен у нашу српску сељачку ношњу, гуњ, ферлин, панталоне, а на ногама праве српске просте опанке, додуше у врло жалосном стању, али чисте. Пролазећи градом, изазвао сам тим мојим оделом, а нарочито опанцима, код деце праву сензацију, тако да су нас деца у стопу пратила, само гледајући у моје опанке, а кад су сазнали од

нашег вође да смо Срби, клицали су непрестано *Vive le Serbie*, тако да и овај наш пролаз претворен у праву манифестацију.

Доиста, борбом наших храбрих војника за правду и слободу, и њиховим херојским подвизима, ми смо изазвали дивљење овог гостољубивог и слободарског француског народа. Дошли смо у фабрику картона у *Zarie Visille*, пред саму ноћ. Цео колектив фабрике, око 1.000 раденика и радница, изашло је да нас дочека и приредило нам је срдчан дочек. Снег је био велики, као и мраз, јер ово су Алпи, [а] ја сам у мојим подераним опанцима и оделу изазвао нарочиту пажњу и сажалење, тако да су ми увече одмах донели преко 20 пари половних ципела на поклон, међу њима и једне дрвене, *Saboio*. На моју велику жалост, како су моје ноге биле велике, те да ципеле никада нисам ни носио, све су ми ципеле биле мале, само они дрвењаци таман, те сам њих и узео а ципеле вратио уз захвалност. Стан смо добили сви скупа у фабричкој болници, спремној у фабрици за њихове рањенике [...] ³⁵ која је тада била празна. У овој фабрици остао сам да радим 20 месеци. У ствари ја немам речи да бих се могао похвалити како нам је лепо било у овој фабрици. Рад је, додуше, био дуг 12 часова, али није био тежак и поготову [је био] чист, стан добар, храна добра, а поготову примљено смо од ових људи у фабрици и ван ње као њихови најприснији и најмилији, те нам је то ублажавало тугу за нашим милим и драгим и за нашом отаџбином. Сви смо ми овде били млади људи, од 16-18 год[ина] живота.

Нико, али нико, за ове готово две пуне године, од наше владе и нашег посланства из Париза, није нас се сетио, као да не постојимо. Остављени смо били сами себи мада, с обзиром на нашу младост и способности, да је било разума код наших управљача могли смо сви изучити добре занате каквих у нашој земљи није ни било, па богме било нас је и способних за продужење школовања. А да не говорим о томе да су се требали сетити да виде како живи омладина, која сутра треба у земљи да преузме тешко бреме обнове своје отаџбине, да ли имамо средстава за живот, какви су хигијенски услови где живимо. Али, то њих није интересовало. Њима је било добро у заветрини, добре плате у злату су примали, а што их се тицало да ли ће се [ко] од избегле омладине која не учи школу вратити жив кући. Доиста, покупили су гимназисте и студенте и дали су им могућност да продуже школу. Ко је био чиновник у

³⁵ Нечитко.

Србији, добијао је и овде од нашег посланства плату, али за нас без гимназије, раднике и сељаке, баш нико није ни прстом мрднуо ни водио рачуна, нити је хтео знати да постојимо.

Из овога места-фабрике, жељан да будем са мојим братом Миладином, који је пуштен из војске да би студирао на Мед[ицинском] фак[ултету] у Лиону, напустио сам ову фабрику и овај посве добар живот у *Zarie Visille*, и отишао у Лион, да тамо тражим посла. То је било средином месеца августа 1917. год[ине]. Лион је велико индустријско место Француске, фабрика има много, на много места тражио сам рада, али без заната нисам га лако могао наћи као прост радник. На једвите јаде нашао сам посла у Берлијевој ливници удаљеној 7-8 километара од Лиона. Тамо сам радио најгрубље послове на проширивању фабричких хала, надница је била лоша, а храна и стан још лошији, рад тежак и прљав. Издржао сам нека 3 м[есеца] и како главни циљ због кога сам дошао у Лион није био испуњен, јер опет нисам био са мојим много вољеним братом, то сам у једном селу ближе Лиону нашао посла у једној фабрици обуће. И ту су услови живота били тешки, али није се имало куд, да бих живео морао сам радити, па шта ми се да.

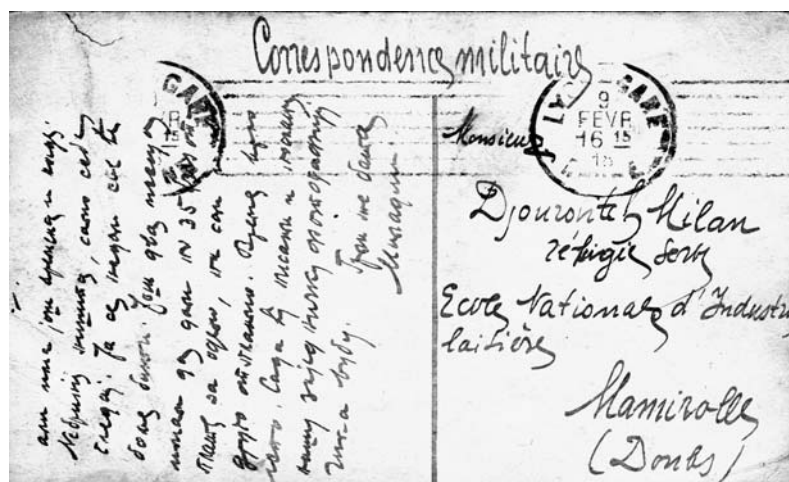
Милан Ђуровић (стоји) са братом Миладином у Лиону

Једнога дана сазнао сам од другова раденика, да у близини, у једном замку, постоји група Срба гимназиста, са својим професорима Србима. Прве недеље када се није радило отишао сам тамо и доиста нашао ову групу од око 30 ђака гимназиста, са два професора, од којих један веома стар господин, коме је било име Јања, а презиме сам заборавио. Мислим да је био директор неке београдске гимназије, човек високе културе, који ме је врло лепо примио, и када сам му опричао моје невоље и моју жељу да учим ма какву школу, обећао је да ће учинити све што може да ми се жеља оствари. Доиста, после петнаестину дана, када сам код њих отишао, рекао ми је да ми је нашао место, да могу ступити на једногодишњи курс за млекарство и сирарство у Мамирелу код Безансона, што сам ја оберучке дочекао и спремио се, и одмах са упутом који ми је дао тамо отишао и био примљен.

Пре рата, ово је била школа високог ранга за специјализацију млекарства и сирарства свршених ученика средњих пољ[опривредних] и виших пољ[опривредних] школа, у којој су предавања вршили професори факултета, а практичну обуку најбољи сирарски мајстори. Међутим, сви професори, као и директор, отишли су у рат, сем једног који је био престарео, и који је се доиста трудио да нам улије што више теоретског знања из ове гране науке, док смо имали добре наставнике практичаре. Живео сам, као и остали моји другови Срби на трошак ове школе, али смо зато готово даноноћно радили да би произвели што више сирева, да би се школа могла да издржава. Ни један од нас Срба, а било нас је 7, није имао новаца, нити га је имао од кога добити за најнужније потребе, а школа нам је дала само стан и храну, а у новцу ништа. Али благодарећи добрим душама и честитим Србима, Алекси Ратарцу нар[одном] посл[анику], и његову сину Михаилу учит[ељу], који су оба били овде, и од којих смо увек добијали за нужне потребе и који су нас морално храбрили, ипак нам није било лоше. Дивни су ово Срби били, част им и слава, алу су били худе среће. Михаило је умро у Ници при повратку кући од шпанске грознице, а Алекса се такође у Ници разболео, када и син му Михаило, али је болестан пренет у ослобођени и разрушени Београд, где је убрзо умро. Слава им и хвала им.

Курс сам завршио међу првима, занат добро испекао и добио [посао]-запослио се у једној млекари крај Безансона. Овде ми је добро било, па као стручњак имао сам и добру плату, али сам радио само 3 месеца, јер је у томе наступило ослобођење наше земље, и ја сам дознао да се и за избеглице спрема лађа у Ници да нас врати у отаџбину.

Ја сам одмах посао напустио и пошао кући са 600 фр[анака], у оно време и за мене лепе паре, да могу купити поклоне мајци и сестрама. Задржават сам на послу уз добру плату, али ја нисам могао одолети чежњи за отацбином и својим мајком и сестрама.

Дописна карта примљена од брата Миладина фебруара 1918. у Мамирелу код Безансена

Пошао сам из Безансона, односно Мамирела, почетком новембра 1918. год[ине]. Велика је била моја радост што се враћам својој кући, али ће ми у вечито лепој успомени остати француска великодушност и пажња са којом смо примљени, и која нам је за ово време указивана, а нарочито од појединих лица, међу које у првом реду спада госпођа Колеро, удова директора школе у Мамирелу, којој је муж погинуо у рату а која нас је тако свесрдно примала у своју кућу и указивала нам своју пажњу, као својој деци, на чему нека јој је велика хвала.

А нашим представницима, односно представницима српске државе у Француској, не бих могао изразити довољно презрења од стране моје и мојих другова, који сем својих себичних циљева, свога комодитета и господства, не водише рачуна и не сетише се да у Француској постоје на стотине младића и дечака као и ја, о којима

не хтедоше ни знати да постоје, већ их пустише да се сами сналазе како знају и умеју, у годинама у којима је био најпотребнији путоказ да нешто корисно науче и за себе и за свој народ, па и да остану живи [и] да се врате у своју земљу. Но то се њих није тицало, углавном да је њима било добро.

Из Безансона кренуо сам за Ницу да се вратим својој кући, пун среће и радости да сам дочекао и тај дан. Колика је то била радост за нас Србе избеглице, а нарочито за већину нас о којима се нико није старао као и да не постојимо, то се не може исказати, таква осећања на хартији не могу се ничим изразити. У Француској је уопште тада услед закљученог примирја и капитулације Немачке било незапамћено весеље и радост до лудила. Свратио сам у Лион и био један дан са братом, који је ту студирао медицину. Имао сам 6-700 стотина франака, и планирао шта ћу све мојима да купим и понесем свакоме бар по нешто.

У Марсељу сам преноћио и сутрадан стигао у Ницу. Нашао сам тамо једну кафану у којој је кафеџија био Србин, а собе је издавала једна старија жена Францускиња. Готово све су биле заузете од Срба који су, као и ја, пошли својим кућама. Ту сам нашао и тешко болеснога нашег добротвора, честитог Србина, старину Алексу Ратарца, нар[одног] посланика, и сазнао тужну и поражавајућу вест да је наш други добротвор, његов син Михаило Ратарац, учитељ, умро ту у Ници пре 2-3 дана од шпанске грознице, болести која је тада косила по Француској слично некадашњој куги. Јадни наш добри Мика, после толико патњи и чежњивог чекања да види своју отаџбину и породицу! Имао је жену и двоје деце, при поласку кући умро је а да му се жеља не оствари.

Истога дана када сам дошао у Ницу, отишао сам увече да вечерам у овом српском ресторану. Жељан српских јела, поручио сам 10 ком[ада] ђевапчића и чашу пива. Био сам брзо услужен, али појео сам свега 2 ком[ада] ђевапчића и попио једну трећину чаше пива, када сам осетио јаку грозницу. Све сам оставио, отишао у своју собу, и знајући да сам добио шпанску грозницу, зовнуо сам гоздарицу и замолио је као мајку да ме гледа и негује и не упућује у болницу, да ми зове лекара, и дао јој сав новац што сам имао за трошкове. Једва је пристала, али је пристала и хвала јој, јер у болници која је била пренатрпана сумњам да бих ову болест преживео. Температура се је вртоглаво пела, када је дошао лекар била је 41 с, мало доцније изгубио сам свест и готово целу недељу дана био сам у бунилу. После 7 дана, температура је стала да опада, дошао сам

себи, криза је била прошла (Бог је хтео да тако буде, да видим своју домовину, своје миле и драге, хвала му и слава). Лекар је рекао да је криза прошла [и] да сам могао издржати тако дуго овако велику температуру, само благодарећи мом дотадашњем гвозденим здрављу, а нарочито срцу. Доиста био сам до тада снажан и здрав, а моји мишићи као од челика. Рекао је и то да је грозница отишла на плућа, и да сам имао грипозно запаљење плућа, те да ми је потребан дуг опоравак и добра храна и нега. Лежао сам још 7 дана, јер се нисам могао држати на ногама. Мојом срећом, за ово време лежања шлајм у плућима је сазрео, и за то време ја сам тога гноја избадио огромну количину, и ваљда тиме и плућа очистио, те остао без последица. Када сам ипак морао устати, зовнем газдарицу и она ми показа поштено рачун, по коме сам сву моју уштеђевину коју сам јој дао, потрошио на ово моје лечење и стан. А шта сад да радим, у џепу ни 1 франка, треба да једем да се опоравим, треба стан да плаћам. Другови које сам познавао шворц су као и ја. Наш добротвор који би нам могао помоћи, Алекса Ратарац, однет је болестан на воз и упућен у Србију, његов син Мика-Михаило, умро је овде од шпанске грознице, као што сам напред рекао. Остало ми је да се јавим нашем конзулату, односно делегацији основаној за наш транспорт кућама у Србију. Отишао сам тамо и нашао сам нашу fino обучену господу-ваљда дипломате. Лелујао сам се док сам ишао. Објаснио сам им ствар и рекао каква ме све невоља снашла. Молио сам за новчану помоћ, коју ћу нашој држави вратити по доласку кући. Речено ми је да они немају никаквих новчаних средстава, да би могли ма коме од нас дати неку новчану помоћ. Дали су ми савет да идем у Тулон, где ће се и укрцавање у лађу извршити, и да се тамо јавим нашим преставницима који тим послом руководе, па ће они нешто урадити са мном. Ни чињеница што немам новца да платим воз до Тулона, није их узбудила. Ето, то су људи који ће у будућој нашој држави СХС и Југославији заузимати највише положаје.

Распитивао сам се за наше народне посланике, јер многи од њих провели су сво време наше окупације у Ници, примајући масне плате све у злату. Сазнао сам да се ту налази народни посланик мога среза, поп Богољуб Милошевић, који је добро познавао мога оца. Пронашао сам га где се пакује за полазак кући. Велики дењкови били су спремљени, те је имао чим обрадовати своје код куће. Рекао сам му мој положај у коме сам, и замолио га да ми позајми нешто новца да бих се могао опоравити и вратити кући. Извинио је се да није при новцу, јер је утрошио што је имао, али ми је дао 16 франка-

ка, на чему му ипак захваљујем, јер је нешто толико коштао воз до Тулона, где сам кренуо. У Тулону сам нашао доста Срба који су пошли да се врате кући као и ја, готово све раденици, моји другови по свима невољама, па по томе што су и они били без новца. Ипак, добио сам од појединаца по франак-два, те сам сачекао тако док је дошла лађа која ће нас примити. Био сам у делегацији нашег посланства, која је руководила овим укрцавањем, али и тамо сам одбијен од ма какве помоћи. Само су ми рекли да лађа прима гориво и намирнице и да неће кренути за 6-7 дана, али ће примити ко хоће и одмах да се укрца, и тамо ћу добити и стан и храну. То сам учинио одмах, не само ја већ још око 30-40 мојих другова. На лађи смо нашли нашег делегата, који нас је примио уз чуђење да смо решили да будемо на лађи тако дуго време док она крене, јер једном укрцани више не можемо излазити. Види се да он не зна шта је мука и невоља. Лађа се звала **Фландрија**, била је врло лепа болничка лађа, са лепим кабинама и трпезаријама. Али по распореду наших управљача, све те fine кабине и трпезарије су заузете за велике ратне забушанте и високе чиновнике, посланике и сл[ичне], а нама раденицима је припала палуба и магацини. Ја сам радије пристао на палубу, додуше у ову сврху затворену са по 2 ћебета на поду за спавање. Но и то је добро, јер идемо нашој кући једно, а друго не плаћа се. Храна је добијата у војничким порцијама, али врло лепа, тако да сам ја за десетак дана, колико је лађа стајала, с обзиром на моју младост и отпорност, потпуно се опоравио и поправио.

Пред сам полазак дошла су господа из више сфере, и сместила се у удобним кабинама, и лађа је кренула. Изашао сам на отворену палубу, погледао још једаред на обалу, на ову дивну и поноситу француску земљу. Земљу која је човечанству прва отворила очи са паролом **Слобода, једнакост и братство**, да без тога нема живота. Земљу која је у овом рату једино несебично са Русијом трудила се да нам као искрен савезник, и поред својих огромних невоља, помогне да се ослободимо непријатељске окупације. Земљу у којој сам био примљен и ја и сви ми Срби, као у своју рођену кућу, у којој нисмо сматрани за странце, већ као своји најмилији. Не може се описати њихова љубав наспрам нас.

Хвала ти Француска. Хвала вам свима, нашим добротинцима Французима. Ваша се доброта и пажња не може заборавити. Ми ћемо је памтити кроз цео живот. На твојим грудима ми смо повратили наш живот и нашу наду, да ћемо своју отаџбину видети слободну, и наше миле и драге у нашим домовима. Ја те по-

здрављам, поздрављам твоје видике последњи пут у своме животу, јер наслућујем да нећу имати могућности да те икада више видим. Ето па иако после толико година, дочеках да пођем својој кући, сузе су оквасиле моје очи.

Одмах при изласку из тулонске луке, захватила нас је страховита бура, која нас је пратила неколико дана. Овде се изразила она народна пословица: **Човек снује а Бог одлучује**. Наша високоуважена господа по кабинама, на велику радост нас нижих слојева, добише одмах морску болест, па ти се за све ово време немогоше маћи из кабине, готово нико од њих. А напротив, од нас нижих ретко је ко добио ову болест. Тако је се овде, унеколико захваљујући бури, унеколико испуни [и] правда, те ми нижи заседосмо у трпезарији на њихова места, и обилно се гостисмо. Путовало се и застајало дуго, на Крфу смо се задржали 24 сата, затим смо кренули у правцу Дубровника, како нам рекоше ту ће да нас искрцају. С обзиром што смо стално на лађи протестовали да се о нама грађанима ниже класе не води рачуна, руководство транспорта је се умилостивило, те нам је пред самим Дубровником поделило по 20 франака.

Дошли смо у Дубровник у позним јутарњим часовима. Искрцали смо се. Нико, али нико није изашао да нас дочека, а о нашем смештају није било ни говора, мада смо ми прве избеглице које се враћају у своју земљу, а било нас је око 1.000 душа. Углавном, одавде се може и пешке кући. Узео сам моје излизано празно куферче и у једном подруму, са оних 20 франака, проживео 2 дана. Не дадоше нам ни засебног воза, већ како је ко могао гурао је се и хватао места. То је било са нама нижим грађанима, а што је било са оним вишим ја не знам, јер их више моје очи нису виделе. У Дубровнику сам приметио да нас грађанство не гледа са симпатијама, те сам одмах приметио да ово наше уједињење са Хрватском не стоји добро. Трећи дан успео сам да се некако убацам у воз за Сарајево. У команди места у Дубровнику дата нам је објава за бесплатну возњу, и да се наш пртљак не претреса (било је тада много шверцера). Купе у који сам сео био је пун, али ми је један господин који је ту седео веома љубазно уступио место. Чим је воз кренуо, овај исти господин замолио ме је, пошто смо се предходно упознали, да при контроли садржине куфера кажем да је овај куфер мој, јер без сумње мој куфер неће нико претресати, а да му је стало до тога да му се куфер не отвара. Пристао сам на ово, и у ствари до Босанског Брода две контроле су биле, али његов куфер нису отварале. Дотични господин, при расанку у Славонском Броду, јер

је он ишао за Загреб а ја у Београд, много ми се захвалио, и знајући моје лоше материјално стање дао ми је 1.000 круна. И ово је био први новац који сам добио у мојој домовини, али ми је био тако нужан, јер је било још доста далеко до моје куће, а ја сам био без динара. До Земуна сам стигао возом. У Земуну [сам] преноћио у некој кафани са војницима, али углавном, хране је имало да се купи. Изјутра, на пристаништу нам је речено да за нас не постоје превозна средства за Земун, већ да идемо пешке до пред Београд, па тамо има понтонски мост којим ћемо прећи. Много леп дочек у домовини! Био је конач месец децембра, блато до колена, од Земуна до Београда, где је сада Нови Београд, право језеро од воде и блата. На ногама сам имао плитке ципеле, лаке, за асфалт, нисам имао новца да у Француској при поласку купим теже ципеле, а и ове су ми биле дотрајале. Загазили смо у блато, не ја сам, било нас је на стотине, и кренули нашем дичном Београду. Кошава је ледила наша тела, али нам је у срцима било топло јер ето, хвала Богу, после толико година избеглиштва и толико патњи стижемо нашем Београду, нашем дому, јер када смо у њему као да смо и код своје куће. Ниси ти крив, наш дични и јуначки Београде, што се твоји синови-патеници тако дочекују, као да је домовини био непотребан наш долазак, и на самом прагу твојих бедема што су нас осудили да мокри до појаса, улепљени блатом на децембарској кошави чекамо, гледајући чежњиво у твоје изранављено тело, од 7 ч[асова] изјутра до 4. ч[аса] после подне, да се састави понтонски мост да можемо доћи у твој загрљај! Авај, ово је само бледи почетак грехова наших разуданих управљача, који ће сво[јо]м лошом управом кроз даље године своје владавине починити такве тешке грехове, да им их нико и никада опростити не може!

Мрзли смо се на левој обали Саве, молили чуваре понтонског моста да мост часком саставе и пусте бар нас повратнике избеглице и наше војнике. Међу нама је било и болесних, али све је било узалуд. У 4 часа поподне, већ у само вече, мост је састављен и прешли смо. Ушли смо у наш лепо намучени Београд. Била је већ ноћ. Разрована калдрма и блато, рушевине од борби за његову одбрану од 1914-15. год[ине] стајале су недирнуте. Нигде светла на улици, а рекоше нам да нигде у хотелу не можемо наћи ни преноћишта, јер истих нема. Одмах преко пута железничке станице, приметили смо неку кафану у којој је светлила нека светиљка, пошли смо тамо, јер гладни и уморни, промрзли, нисмо били у стању лутати даље. Фирма је гласила „Хотел Цариград“. Ушли смо и у истој затекли

где седи неколико људи, на којима [су се] и по лицу и по оделу видели трагови тешких година окупације. Пришли смо газди, који је стајао пред празним келнерајом. Рекли смо ко смо, одакле идемо, наше невоље од Земуна доведе, и замолили га да нам даде вечеру и преноћиште. Био је неоспорно љубазан, пришли су нам и остали гости, сви су се радовали нашем повратку, али нико од њих није нам имао да даде ни преноћиште ни вечеру, па ни кафеџија, који нам је могао дати за пиће само вина и ракије, што нама није било потребно. А за преноћиште дао нам је на расположење све хотелске собе, али ни у једној није било ни кревета, ни простирке ни покривке. А грејата није ни кафана, а камоли собе. Заноћили смо без вечере, у дугој зимској ноћи, мокри, прозебли, али младост је у стању све да издржи, а нарочито ми који смо се прекалили у патњама преко Албаније, те смо били свесни да у нашој ослобођеној Србији окупатор је оставио пустош и невољу, несташицу свега и свачега, али да је то наша отаџбина, слободна земља, па ће се руке наших радних људи борити са свима невољама да би повратили благостање овој несрећној земљи. Јер ми смо свесни да наша Србија и наш Београд нису криви што је наш први корак после избеглиштва од толико година био тако тежак.

Чим је свануло, узели смо наше празне куферчиће и пошли да где било нађемо одмора и јела. Били смо сада боље среће. Недалеко, на Зеленом венцу, нашли смо кафаницу „Златно буренце“. Кафеџија, љубазан човек, срдечно нас је примио и рекао да има купљеног од неког сељака свињског меса, те нам је спремио добар гулаш, нашао и хлеба, па смо се царски поткрепили. Молили смо да нас прими на конак и храну 2-3 дана, да би се одморили добро, јер одатле морамо ићи нашим кућама пешке (било нас је двојица, један Ваљевац и ја Ужичанин). Рекао је да ће се постарати за храну, а ноћевати можемо само у кафани, јер собе нема. Кафана је била топла јер се дању грејала, па смо то уз захвалност прихватили. Тога дана нисмо никуда ишли, били смо заморни, грејали смо се и за столовима спавали, тако је прошла и ноћ.

Сутрадан, одморни и препорођени, изашли смо да видимо наш Београд. Имали смо шта и видети: све разорено, рушевине на све стране, сем војске и официра слабо је се ко други виђао на улици. Сазнали смо да министарства раде још од ослобођења, и да у Мин[истарству] финансија можемо добити трошак до куће. Отишли смо тамо, и доиста, добили смо по 600 дин[ара]. Дакле овога пута сетили су нас се, а било је и крајње време. Секретар ми-

нистарства, проверивши моје солидно знање француског језика, понудио ми је да будем чиновник-тумач у управи државних монопола. Рекао сам да док не одем кући не могу се овог прихватити. Али, на његово наваљивање пристао сам, уз услов да будем месец дана код куће. Прихватио је ово без речи, дао ми декрет о постављењу, а затим објаву за 30 дана одсуства.

Пошао сам кући одмах сутрадан, са мојим другом Ваљевцем. Имали смо срећу те смо на пристаништу сели на неку лађицу, која нас је довезла до Забрежја, а одатле смо пошли пешке. За храну смо били успели да набавимо мало чварака и нешто хлеба. До испод Обреновца, где пруга пресеца пут, ишли смо путем који је био проваљен и блато преко чланака. Када смо наишли на пругу, која такође води за Ваљево, али се далеко удаљује од пута, видевши да је притом суво и [да] нема блата, пошли смо пругом без размишљања.

Тек пошто смо одмакли пругом да се нисмо имали рачун враћати, видели смо какву смо тешку грешку направили. По прузи се није могло ићи насипом, јер то је био оштар туцаник, који сече ноге, а нарочито кроз моје пропале ципеле. Дакле, морали смо корачати са шлипера на шлипер³⁶, а то је било тако заморно. Успели смо тај дан да прођемо станицу Стублине, сву у рушевинама. Затим смо дошли до станице, мислим Јабучје се зове, и она је била сва у рушевинама. Уопште, све станице од Забрежја до Ваљева биле су од Шваба разрушене и спаљене, а коловози дигнути у ваздух. На овој другој станици ухватила нас је ноћ. Кућа у близини нисмо видели да има. Отишли смо у котар за селом и ту смо преноћили дрхтећи од зиме, управо више смо скакали да се загрејемо неголи смо лежали. Рано сутрадан кренули смо на пут, али тек су се сада појавиле праве невоље услед ове наше непромишљености. Од ове станице до Лајковца има неких доста потока са мостовима, а на Тамнави реци велики мост. Услед киша и снега, сви ови потоци и река Тамнава надошли су, тако да се морало газити до појаса, а Тамнава се није могла ни газити. Сви мостови били су разрушени. Употребили смо сву снагу и вештину да се на рукама у неколико преносимо преко рушевина трегера на мосту на Тамнави. Успели смо у томе, али смо се ипак исквасили преко колена, али смо били срећни да се ове рушевине под нама нису отпустиле, те смо могли у овој мутној реци настрадати пред својом кућом. Остале потоке морали смо газити јер није било друге могућности. Мокри „до рогова“, на овом зимском

³⁶ Шлипер, дрвени железнички праг.

дану, не сушећи се јер ватре нисмо ни имали, ишли смо напред јер смо ишли својим кућама, али замор [нас] је постепено освајао.

Дошли смо у Лајковац, потпуно пусто место, сво у рушевинама, без иједног становника. Ту ме је друг оставио, јер његов правац водио је на другу страну. Сám сам продужио, са крајном напорном журбом, јер сам се бојао ноћи, а сам у пољу тешко би заноћио овако мокар и уморан. После напорног пешачења, више од 2 сата, у сам сумрак стигао сам у Словац. И овде је станица била у рушевинама, али на моју неизмерну радост била је једна кафана која је радила, па била је у њој и ватра наложена у фуруни. Овде сам тек изашао на пут, који смо оставили код Обреновца. Кафану је држала једна жена, која ме је веома услужно дочекала са оним што је имала. Углавном је наложила добру ватру те сам се осушио и огрејао. Донела ми је за вечеру куван пасуљ без икаквих зачина или меса, и парче пројина хлеба. Био сам гладан и све ми је ово било пријатно. Од ње сам унеколико сазнао, а у путу сам и видео, да је наш српски живаљ у Србији, што се каже, до голе коже опљачкан од окупатора. Био сам до крајности преморен, ноге су ми биле тешке као од олова, како бих слатко одспавао на клупи поред пећи, али било је суђено другојаче. Наишле су неке рабације са воловским запрегама, ишли су на пијац у Ваљево, те су ме примили на њихова кола. Легао сам на сено, покрили су ме неком поњавом и тако сам све спавао до Ваљева. Мада је зима била велика, а покривач слаб ја зиме нисам осетио, толики је био мој замор.

У Ваљево смо стигли можда око пола ноћи. Свратио сам у једну кафану у долазећој улици. Ваљево ја уопште нисам познавао, јер сам као дете долазио у њега хитним пословима, али сам се одмах враћао, нисам имао ни времена ни воље да се по њему шетам. Кафана је била отворена, кафеџика, била је то жена средњих година, била је веома пажљива, још кад је сазнала ко сам и одакле сам, услужила ме је свим оним што је имала и дала ми је чист кревет у чистој соби за спавање. Легао сам и одмах заспао. Нисам се будио и не знам колико сам спавао. Неко ме је дрмањем пробудио. Била је то газдарица-кафеџика. Питала је како ми је и јесам ли се испавоо. Захвалио сам да ми је добро, да сам испаван, и да бих устао него је још рано, чим није још свануло, а доцкан сам легао. У ствари је био мрак. Насмејала је се и рекла да сам ја преспавао цео остатак прошле ноћи, затим цео данашњи дан и ово је већ наступила ноћ, па је стога и дошла да види како сам, да нисам болестан. Захвалио сам и одмах устао из кревета, јер нисам дошао да лежим у Ваљеву, већ

жељно очекујем час када ћу видети своју мајку и своје сестре код куће, а до моје куће имало је да се пешачи још 36 километара брдскога пута. Вечерао сам на брзину, и ова добра жена није ми хтела ништа да наплати. Затим [сам] се од ње опростио и захвалио се, па са мојим празним куферчетом пошао у део града зв[ани] Градац, где долазе моји Ужичани. Доиста, тамо сам нашао неколико мојих комшија. Међусобно смо били радосни на овом виђењу после толико времена, изљубили се. Рекли су ми да су сви моји живи и здрави, а остало је као и свукуд у Србији, опљачкано од стране окупатора. Тако смо седели, причали, частили се целу ноћ и рано смо пошли кући, што је за мене било све као сан. Моје ципеле биле су већ дотрајале, везао сам их канапом само да дођем кући, а у куферу сам имао раденичке „сабоје“ (ципеле са дрвеним ђоном), које су могле послужити док некако не дођем до других.

Ето, тако је то било. Док су наши ратни забушанти текли каријере и новац у Француској, и понели при поласку пуне сандуке скупocene робе, за коју су овде узели грдан новац, ми раденици смо се овако вратили својим кућама из избеглиштва, после више од 3 год[ине]. Путовали смо ипак брзо, иако је био снег и зима, али младост и жеља да што пре видим своје није знала за замор. Не могу описати како је моје срце закуцало када сам се попео на вис Букова, и угледао моје мило село и све познате ми пределе око моје куће, а већ оно узбуђење и ону радост када су ме пред мојом кућом сачекали мати, сестре, сестрићи и сестричина, нема пера које би исказало. Од превелике радости, свима су нам текле сузе. Добра моја мати и моје добре сестре, колико ли су само претрпели патњи и болова за три године непријатељске окупације, какву оскудицу у свему и свачему, четири женске главе са двије ситно деце морале су преживети. Али, то је био нараштај из херојског доба наше Србије, па су све то куражно трпили, а да ничим нису окаљали ни име своје ни име Србиново, нека им је свака хвала.

Дан мога доласка био је најсвечанији тренутак и у мом и у њиховом животу. Летимично сам видео да ја овај честити народ не могу и не смем оставити да се и даље мучи без мушке помоћи, и био сам начисто да се од њих одвојити не могу, те да од примљене службе у Београду не може бити ништа. Долазиле су комшије на виђење, моја добра мајка частила је са оним што је имала и мене и њих, причало се о свему, бројали се на првом месту познаници којих више нема. Многи су погинули као војници, многи помрли од ратних епидемија а нарочито шпанске грознице. Пустош је остала на

све стране, све се поново имало подизати, али и радост изражавала на лицу сваке особе, јер је се дочекало ослобођење, које је наш српски народ морао платити са преко 1.500.000 живота, од укупно 4.000.000 што је имао. Шваба је испразнио све торове и оборе, однео вуну, однео бакар, узео све што је имало, али тадашњим нашим Србима није могао узети оно што је главно, нашу победу, нашу слободу. Чекао је [народ,?!], трпио, борио се, патио, али све је стоички подносио, јер чврста је вера била ту, да наши са Солуна морају доћи као победници и донети нам слободу, и [да] Шваба мора пропасти. Овај наш дивни свет, на кулуцима куда је гоњен од окупатора, упркос голотиње, беспарице, глади и свију недаћа, које су могле снаћи један народ, ипак је у сваком часу слободна времена и играо и певао, те тиме унижавао све ове окупаторове тираније. Решио сам и дефинитивно остао код своје куће. Мој покојни отац оставио нам је његовој деци око 5 х[ектара] лоше земље, једну кафану, велику али прављену ваљда пре 80 год[ина] и то од дрвета, тако да је била дотрајала и склона паду, и једну обичну кућу солидно зидану.

Дакле преузео сам кафеџијски посао и земљорадњу. У кафани су ми помагали мати и сестре, те да бих побољшао наше имовно стање и животне потребе, ступио сам у службу у општину као писар, где сам и век свој провео, односно најбоље своје године.

Година 1919. протекла је у нашој држави у несређеном стању. Шпекуланти који су имали новац, било стечен прљавијим малверзацијама, било у сарадњи са окупатором, бацили су се неометано на даљу пљачку народа и државе, и зла су се ређала једно за другим.

Почело је речено од народа, да је се по ослобођењу земље стање променило тако, да они који су за време протеклог ужасног рата били у првој линији фронта, дошли су сада у позадину, а позадинаши су ступили на чело. У ствари, било је још и много горе, јер су многи народни издајници ступили напред.

Још на Крфу 1917. год[ине] од стране избеглица из Аустро-Угарске монархије, виђених политичких личности, као Анте Трумбића, Светозара Прибићевића и још извесних личности чија сам имена позаборављао, у заједници са српском избегличком владом, прокламовали су уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Облик и територијално политичко уређење државе имало је се одредити, у ствари изгласати од изабране уставотворне скупштине. Све дотле, у свакој од покрајина, владала су покрајинска већа као самоуправна тела. Ја сам доста позаборавио важних политичких догађаја из овога времена, па ћу рећи само оно што ми

је остало у сећању на ове тако судбоносне дане по напаћени српски народ. Јер и у овој прилици српски народ је извукао дебљи крај, рђаво му је се одужило за све жртве и патње учињене за ослобођење југословенских народа, а све због грешке својих политичких претставника.

Дакле одмах после ослобођења, почела је демобилизација наше српске војске, тј. наших хероја који провели 7 година у рату за ослобођење наших народа, од којих је једва 30% преживело ужас минулог рата. На првом кораку, овим људима учињена је страховита неправда. Демобилисани су и послати својим кућама, а да им уопште нису дата никаква средства, да бар набаве себи одела, а тражено им је да врате војну униформу. Замислите сада њихову ситуацију. Долазе кућама, налазе опустела огњишта, преживеле укућане оголеле и обосиле, па када врате униформе морају и они бити голи. Никакве, али никакве бенефиције овим херојима нису дате, ни тада ни у доцнијем њиховом животу. Већина од њих била је пропала здравствено у дугогодишњем мучењу по рововима и недаћама које се не могу описати, и бар тим људима да дадоше бесплатно лечење, лекове и бање. Не, ништа од свега тога, још их стадоше звати погрдним именима: „Солунци ко јунци“. Авај, о овој срамоти не би требало ни писати. Пре свега, баци се и „зла кост“ међу овај наш напаћени народ. Војници са Солунског фронта, озлојеђени на све што се са њима збило, оне њихове другове који су дошли из заробљеништва звали су „Бранковићима“. А све ово услед неупућености, јер истина је да је међу онима који су били у ропству било и таквих, који су се услед дуготрајног ратовања и ратних невоља, [и] њихове малодушности предали непријатељу, али је таквих био мали број, док је једна већина ових људи заробљавана у херојским борбама у безизлазним ситуацијама, ропство или смрт.

Било је много и оних који су својим радом у земљи служили окупатору, али све у свему, власт се није ни хтела потрудити да се ови људи од судова жигосу за своја недела. Обично овакви људи имали су паре, па и [у]колико су стављани под суд, имали су добру одбрану, тако да је се све ово профанисало[?!].

Настало је доба беспримерног богаћења појединаца на рачун српског народа, што су одговорне власти толерисале, па и помагале, о чему ћу навести само неки случај.

Ми Срби, односно Србија, имала је при ослобођењу свој динар, који је за сво време рата одлично стајао, 5 дин[ара] равно 1 долар, а поготову када смо из рата изашли као победници. Аустро-

Угарска је имала своју круну, која је још за време рата лоше стојала, а поготову када је рат изгубила. Наша земља по ослобођењу на целој територији имала је у оптицају само аустро-угарску круну, јер су Аустријанци, где год су могли, покупили наш српски динар а дали своју круну. Одмах по ослобођењу у нашој Србији, мало ко је имао аустро-угарских круна, изузев аустро-угарских сарадника, јер све што је од народа одузимато, узимано је за багателну цену, тако да је народ за овај добивени новац у крунама једва могао купити соли. Напротив, у покрајинама које су припадале до тада Аустро-Угарској монархији, круна је било у огромним количинама, јер тамо су били и банкари и лиферанти који су ћарили за време рата, а и њином човеку по другој су цени плаћане намирнице, јер код њих није било реквизиције, већ слободна погодба, јер они нису били окупирана земља, већ саставни део Аустро-Угарске монархије. И шта бива, наша влада, уместо чим је земља ослобођена да је донела правилну одлуку о замени Аустро-Угарске круне и то одмах, пустила је да круна остане у оптицају више од годину дана, тако да је настало шверцовање, убацивање круна из Аустрије и Мађарске илегалним путем, у милијардама било је неког жиговања печатом срезова и општина. Али ово је било ништавно, јер ко зна колико је печата од стране приватних лица у ову сврху направљено. И тако, после више од годину дана, када су шпекуланти и сви покварењаци и владини трабанти набавили некакве круне, исте су заменили са 4:1, четири круне за динар, те је овим наш динар гурнут у страховиту инфлацију, његова се вредност срозала у ништавност, јер пре овога 1 дин[ар] био је раван 1 фр[анцуском] франку, а после овога 1 фр[анцуски] франак [био је] 8-10 дин[ара]. Али, углавном, они који су имали круна у милионима и вишемилионским вредностима, постали су овом крађом народног добра милионери.

Зашто је ово било овако, ја се и даље питам, јер доиста, овим је погођен само српски живаљ у Србији, јер поред свих недаћа и жртава које је поднео у овом рату, уништен му је и његов новац, а ко је од тога имао користи? Само банкари у бив[шим] аустро-угар[ским] покрајинама, као и остали шпекуланти из ових покрајина. И Београд је имао доста ових типова. Било их је и у унутрашњости, али поређе. Само људи у влади који су ово дозволили носе сву моралну одговорност, а без сумње да они ово нису учинили без своје личне користи.

Друга ствар тиче се и ратног плена. Ево како је са њим поступљено: При својем бегству из наше земље, непријатељ је оставио

прилично ратног плена. Било је ту доста потреба за војску, а било је доста потреба и за народ, стоке, возила, пољ[опривредних] алата, хране и др[угог]. Огромна је потреба била нашег српског живља у Србији за стоком и пољ[опривредним] алатом, јер непријатељ је уништио готово сву нашу стоку, возила су нам у рату готово сва пропала, алат земљод[елски] дотрајао и упропашћен. Шта бива са пленом? Не даје се ономе коме у ствари треба да се да, осиромашеним ратничким породицама, већ је одмах дељено по партијској линији, а нешто [је] и продавано ради личног шићара. Још једна ствар, 1919. у пролеће прошао сам готово цео Срем и Банат и установио следеће: Док је код нас Срба у Србији била сретна она породица која је имала 1 краву, дотле тамо по сељачким торовима, шталама и оборима, као да рата није ни било, па било то код там[ошњих] Срба, Немаца, Маџара или ма које народности, наилазио сам на сељаке домаћине, који су имали по 20 крава, 10 коња, 50 свиња, а друге животиње ко зна колико, а тек како је било на великим поседничким добрима. Причали су ми другови да је овако било и у другим крајевима бив[ше] Аустро-Угарске монархије, и нико се од тадашњих властодржаца не сети да неким путем, макар и куповином од стране државе, узме од ових људи, који у овом погледу рата нису ни осетили, нешто од ове њихове многобројне стоке, и раздели је Србима у Србији, који су без стоке били, и у свакој другој оскудици, па макар и на отплату за неку годину. Али ко ће још водити рачуна о овим српским херојима, који треба да су сретни што су живу главу кући донели, а што се тиче да им се помогне, па су доста били 7 год[ина] у рату у првој линији, сада се могу притрпити као задњи у позадини, а државну политику водиће бивши позадинаши. Јер није она за њих, они би као окорели ратници били много груби људи.

Трећа ствар, ратна штета, или боље рећи још једно незамишљено пљачакање српског народа из Србије. Мислим да су 1921. године основани судови за установљење и досуђивање ратне штете причињене нашим грађанима, да би им иста била накнађена од наплаћене ратне штете од Немачке. У погледу саме уредбе о установљењу и накнади ратне штете, као и саставу судова, не би се имало шта замерити, јер је претседник ових судова морао бити правник-судија, један члан судија постављен од државе, а један члан судија од стране оп[штинског] одбора. Дакле, ипак неправилно, два чиновника у служби државе, а само један грађанин претставник народа. Саме пријаве по одређеним обрасцима и штампаним фор-

муларима, дужни су били да попуне сами оштећени грађани. У истој пријави, имала је да се означи стварна вредност оштећења, по процењеној вредности из времена уочи рата, па затим допунски трошкови, тј. она разлика од стварне вредности уочи рата и цене коју би та ствар имала у времену подношења пријаве. Многи судови за ратну штету из неке чисто урођене зависти, овим тада нашим економски упропашћеним грађанима-Србима, безразложно и неправилно су смањивали пријављену штету, иако се она овом нашем напаћеном народу ничим није могла надокнадити, јер њена вредност је била непроцењива. Подношене су пријаве и за грађане-цивиле, интерниране у заробљеничке логоре и тамо помрле. По њима су досуђиване неке смешне накнаде, али оне никада нису биле ни исплаћене, нити је ма ко од државних власти водио рачуна о породицама тих лица, као да они нису уморени од непријатеља. Дакле, било како било, углавном донет је закон да се свима оштећеним лицима која имају правоснажне пресуде о досуђеној им ратној штети, иста исплати у обвезницама државне ренте за ратну штету, са 21% годишње камате, а које ће се обвезнице амортизовати за 20 година. Речено, учињено, исплата је учињена, округле суме од 1.000 дин[ара] исплаћиване су у обвезницама, а преостале разлике од 1-999 дин[ара] имале су бити исплаћене у готову новцу. Али на нашу худу српску срећу, држава за то није имала пара, а није из неког разлога хтела издати ситније обвезнице од 1.000 дин[ара], те су одређене комисије за исплату добиле налог да на ове разлике од 1-999 дин[ара] издају признанице о неисплаћеном готовом новцу, што је и учињено.

Одмах чим су оштећени добили ове обвезнице ратне штете, од стране банкара и осталих шпекуланата пронели су се гласови, да ове обвезнице ништа не вреде. Од стране власти и државе ништа није учињено да се ови гласови сузбију и да се [за] вредност обвезница, путем берзе и пропаганде, даде она вредност коју су стварно имале, већ као да је и тадашњој државној управи било стало [да их] ниподништава, и шта бива? Разишли су се по свима селима и местима сеизали упућени од појединаца-берзанских шпекуланата, и банака, и ко би га све погодио за чији све рачун ове обвезнице нису куповали, и то почев за цену од 60 дин[ара] од 1 ком[ада] па се постепено пењало, тако када су изашле на 100 дин[ара] њих више у рукама оштећених није било. Јер народ, притиснут потребама обнове својих огњишта без ичије помоћи, продавао је све без чега је могао остати, а поготову ове обвезнице, чија је вредност пропагандом унижена ни до шта.

И замислите сада, ове обвезнице од вредности 1.000 дин[ара] у [...] ³⁷ са 25 дин[ара] год[ишње] камате од комада, гарантоване од државе, дошле су у руке банкара и високих шпекуланата, оних који су њихово богатство у већини случајева стекли на ратним невољама српског народа, а више од половине истих дошло је у руке пречанских банкара, те је тако испало да ратна одштета не буде исплаћена у ствари ратом оштећеним лицима, већ онима који су у рату стекли богатство, забушанти, лиферанти, сарадници окупатора, а они су само за 4 год[ине] од камате исплатили износ који су дали за ове обвезнице. А доцније су и на разним бенефицијама згртали новац на овим обвезницама, па када су дошле у руке ових пљачкаша, оне су скочиле на берзи до 500 дин[ара] по комаду. О Боже, каква срамна махинација уз помоћ владе!

Али на овоме се није ова срамна махинација завршила, дошла је још већа срамота у следећем: Прошле су године од како су издате ове обвезнице и признанице о неисплаћеном готовом новцу. Обвезнице су опљачкане срамно од српског народа, а признанице није нико ни помислио да исплаћује. Мислим да је то било око 1931. год[ине] знам да је министар финансија био неки Летица, Хрват или Србин из Лике, не знам тачно. Ето те године, потргоше по селима сеизали, и почеше куповати ове заборављене признанице о неисплаћеном готовом новцу. Плаћали су неки 10, 20 до 30% од номиналне вредности, како су кога могли преварити, а народ их је давао јер је већ дигао руке од њих, па их је у већини случајева и погубио. Елем, тако је та трка сеизала потрајала један месец дана, а да нико од власти не стаде овоме на пут, државне признанице дадоше имаоци у петину вредности на велики срам наших властодржаца, а ево шта би на крају.

После месец дана тачно, пошто су од српског народа покупљене све ове признанице од шпекуланата за багателну цену, изађе закон да се исте признанице у номиналној вредности могу и морају примати у отплату државног пореза и свих дугова држави. И ето какав се сраман безобразлук од стране тада владајуће клике учини српском народу! Банкари, фабриканти, велетрговци, и то махом све из прека и Београда, узеше од српских сељака-мученика његов новац, и са њим платише своје порезе и дугове држави. А ко им је за ово дао миг, ко их је на ово упутио? Само онај који је у тајности спремао овај закон и крио га од народа, све док га није

³⁷ Нечитко

опљачкао. А зашто је то учинио? Не без своје мале користи. И тако јадни српски сељак продаде свој мукотрпно стечени мир да плати свој порез. А оно чиме га је могао платити, узеше му посредством носиоца власти банкари и њима слични готово џабе. Никада и нико за ово није одговарао, па чак ни најмање критике у нашој штампи повод[ом] овога није било.

Заборавио сам рећи још и ово о ратном плену: Аустријанци су оставили огромне количине пекмеза и ракије, готово по свима нашим местима. Све су то реквизицијом били узели од нашег српског народа и испекли, али нису стигли да отерају у Аустрију. Ево шта се са тим догодило: Наређено је среским начелствима да ту имовину попишу као ратни плен, па потом да је продају јавном лицитацијом. Дабоме, све је ишло „рука работа“, ко може да положи кауцију, да лицитира десетине вагова пекмеза и ракије, него зна се, или повлаштени или ратни лиферанти и слични, и ево шта се овде у Косјерићу догодило. Продато је око 10 вагона пекмеза у бурићима по 0,20 аустро-угарских [круна], а купац је овај исти пекмез препродао по 4 дин[ара] ком[ад] и одједаред, без икакве муке, стекао милионе, а тако је било свукуда редом. Пљачка и само пљачка народа поради имовине.

О ратним војним инвалидима и породицама палих у рату

Ми Срби у минулом рату дали смо огромне жртве на бојном пољу. Само из моје општине Ражанске, која је уочи рата 1914. год[ине] бројала 2.500 становника, од којих је у току рата до непријатељске окупације октобра 1915. год[ине] мобилисано око 500 војних обвезника, који сам [попис] ја вршио 1919. год[ине], изгинуло је и помрло војних обвезника у минулом рату око 260, дакле преко једне половине. Велики број од њих, око 40, био је осакаћен и проглашен за ратне војне инвалиде, а редак је био обвезник који је учествовао у ратовима 1912-1919. год[ине] а да није био рањен. Дакле, само моја општина имала је око 40 личних ратних војних инвалида, и око 150 породичних инвалида. И лични и породични инвалиди били су махом оптерећени ситном децом. Рђаво, веома рђаво је се одужила тадашња наша државна управа породицама наших изгинулих хероја, као и осакаћеним херојима. Иако смо ми били победничка земља, иако смо од Немачке примили позамашну

суму на име ратне одштете, наши инвалиди били су најмизерније обскрбљени. Замислите, породични инвалиди примали су 88 дин[ара] месечно, и то у последње време, када им је инвалиднина повећана, а у прво време само по 30 дин[ара], док су лични инвалиди са 80% неспособности примали само 400 дин[ара] месечно, а претешки, којима је потребна туђа помоћ, 1.000 дин[ара] месечно. Од 30-50 процената, од 120-200 дин[ара]. Дакле, све у свему једна велика срамота. И поред свега, ни ово нису биле једине невоље наших инвалида, већ су неколико пута мењати инвалидски закони, па [су] по цензусу њихових пореза инвалид[нин]е укидали, тако да је се из једне срамоте у другу ишло, у покуду наших ратних инвалида.

Одмах после ослобођења, 1919. год[ине], стале су по нашим градовима ницати банке као печурке. Конјуктура за зеленашење била је много добра. Народ осиромашен и упропашћен ратом, тежио је обнови. Директне помоћи од државе није било. Али, било је шпекуланата који су на плачкашки начин стекли тешке новце, и видело се одмах где је уносни посао. Почеле су да раде менице, сељачки народ се задуживао, јер му се давало уз добру камату од 20-30% код банака, а било је и до 100% код поједних шпекуланата. Народна банка није хтела давати зајмове земљорадницима преко земљорадничких кредитних задруга, већ је новац давала банкама и појединим већим трговцима уз камату 6%, а ови су тај исти новац давали сељаку уз камату од 20-100%. Ето тако је то било, па судите куда је ово све водило. Све има свој крај, па је и овај прљави посао доживео свој. Ето, плаћао сељо, плаћао где је могао, ко није могао све отплатити камату [је] преводио у главницу, мењао менице, мучио се, петљао, али дуг није могао одужити. Па дође фин[ансијска] криза у целом свету од 1929-1933. год[ине] и поче продаја сељачких имања за зеленашке дугове. Па ваљда неко од политичара израчуна да се сва сељачка имања имају за дугове продати, а ко ће онда земљу радити? И, мислим 1931. год[ине] основа влада Аграрну банку, одписа сељачке дугове, [а] имаоцима сељачких меница преведоше сељачке дугове на дугорочну отплату у смањеном износу. И би тако да рат избриса и сељачке дугове и Аграрну банку, а богме и оне који му ове дугове на врат натоварише. Био бих необјективан када би и ово моје излагање о сељачким дуговима подразуме[ва]ло, да је се сваки задужени сељак баш морао задужити. Имало их је које је нужда и невоља натерала на задужење, али било је и таквих који су ова задужења олако

схваћали. Углавном, државна управа све дотле док ова ствар није дошла у ћорсокак, није се постарала да до оваквог задужења земљорадника не дође. Јер ипак, у крајњој линији, огромним каматама, односно каматним стопама и другим малверзацијама, од велике већине поверилаца сељак је неправедно опљачкан, а могло је се спречити да не буде ни сељак опљачкан, ни његови дугови брисани, само да је ко о томе водио рачуна.

**Економске прилике у нашој земљи од 1919-1941. год[ине]
онако, како их је обичан човек видео**

Од ослобођења наше земље од окупатора, тј. 1919. год[ине], наш радни човек и сељак и фабрички радник, трговац, занатлија, својски су прионули на посао да подигну све оно што је рат порушио, па тиме да подигну и стандард живота наших људи. Сељак и занатлија нису добијали помоћи ниоткуда, већи трговци и фабриканти добили су је у виду позајмица са ниским каматама од Народне банке и других завода, те је тим одмах почела експлоатација радника и нижих сталежа свију занимања.

Како је ваљда увек бивало, то се и у овом нашем временском развоју економске прилике нису могле одвојити од политичких. Тако је увек владајућа партија [...] ³⁸, а што су готово увек били радикали, чији су редови били препуни разних трабаната и шпекуланата, Бог га свети знао све које вере, народности и каквог све политичког морала, само са једним циљем, дограбити се неких концесија преко политичке власти и заштитити партијском копреном своје прљаве послове. Тако давате су шумске, рударске и сваке врсте концесија са огромним штетама по државу, избијале су разне афере, крупније и ситније, од којих је тзв. „Нашичка афера“, која се односила на концесије у Славонским шумама, била једна незамишљена срамна слика политичког и друштвеног морала тадашњих управљача нашом државом. ³⁹ Кратко и просто речено, у

³⁸ Нечитко.

³⁹ *Нашичка афера*, једна од највећих криминалних афера у Краљевини Југославији, откривена 1932, у коју су били умешани и поједини министри. Односила се на подмићивање високих чиновника, лажна банкротства, фалсификовање, таксене махинације... У судском поступку одговарало је 107, а осуђено 48 лица, док су многи избегли правди.

Породица Буровић на окупу,
Ражана око 1933. године

ову аферу биле су умешане наше највише политичке личности. Заједно су радили са Јеврејима, Хрватима, Словенцима, муслиманима, и оштетили нашу државу у корист својих џепова, на стотине милиона. Све афере биле су сличне, и једино где је потпуно остварено наше уједињење са осталим народима наше заједнице, то је у политичким компанијама које су пљачкале нашу државу.

Има нешто у том времену што се мора похвалити, а то је рад и дисциплина у нашој администрацији, судству и свима гранама државне управе. На сваку тужбу, на сваку молбу, на свако обраћање ма којој власти, сваки грађанин у својим правима био је најбржим путем задовољен, наравно у границама закона. Таксе су биле минималне, а готово половина грађана била је уопште ослобођена од плаћања такса, јер цензус од 60 дин[ара] основ[ног] пореза за добијање сиромашког права био је приступачан једној половини грађана у брдским крајевима. Порези су били сношљиви, као и сви прирези. Ето, у мојој општини, није било неколико људи са 500 дин[ара] годишњег пореза и приреза, а једна половина [била је] испод 100 дин[ара].

Добро се сећам, цео државни порез за општину коју су сачињавала села Мионица, Скакавци, Росићи, Мрчићи, Стојићи, Дреновци, са преко 700 домова [и] око 4.000 становника, износио је на земљиште око 100.000 дин[ара], [а] општински прирез обично око 60.000 дин[ара] јер је се општина самоиздржавала од свог приреза, и тим је плаћала све своје расходе у које је спадало издржавање трију основ[них] школа, само је држава плаћала учитеље.

У општини је било само 3 службеника и 1 служитељ, мада су послови у општини били огромни, јер је општина имала и део судске власти, судила је све грађанске спорове до вредности од 500 дин[ара], све службености, такође и иступне кривице, како их сада називају „прекршаји“. Вршила [је] све послове војне природе, што сада врши срески војни центар, и сву поштанску службу, а администрацију и да не говорим. У ствари, сва администрација, сва социјална старања, сва извршења судска, стајала су на општини. Све шта је коме требало, од највише државне власти, до грађанина, тражио је од општине. Уручење позива, пресуда, одлука, решења и свега осталог од свију земаљских власти, вршила је општина. Ма шта да општини нареди ма који орган власти, општина извршује. Чак је општина у Србији извршила и први привремени катастар земљишта, по коме су, изузев радова на терену, сви остали радови били једнаки и доцнијем сталном катастру. И то све уз своју редовну дужност.

Радног времена није било, од сванућа до мрака, и ноћу много пута. Недеље и празника није било. Ми општински службеници били смо прави робови, а малтретирани смо од свију страна. Плата нам је била једна мизерија, а сваки дан смо стојали пред највећом одговорношћу, пошто смо ми били ти, који смо ради политичког просперитета нашег претседника, морали угодити сваком грађанину, а да се не огрешимо о закон. Плату смо примали после 6-12 месеци. Срески начелник све своје невоље изручивао је на нас, или је некако нас нашао да покаже како смо ми службеници нижа бића. Имало је изузетака међу њима, али ретко. Ево само једног примера лошег поступка, наспрам мене, општинског деловође.

Када је требало радити привремени катастар, одређени смо законом ми, општинске деловође, да га сачинимо. За класификацију земљишта одређени су државни чиновници, махом учитељи, свакако они који су добро гледани од режима. У моју општину дошао је неки учитељ из Субјела. Само зато што је отворио коферте, у којима су биле означене класе култура појединих потеса, и предао мени, да у кат[астарској] пријави унесем те класе [...].⁴⁰ Дакле био је [он] један дан у општини, примио је 1.200 дин[ара] дневница и награда, а ја сам пуна два месеца, уз моје остале послове, радио и дању и ноћу на изради овог елабората, и израдио га без грешке, а за то нисам добио ни динара. А као награду, директор катастра Недељковић лично ме је оптужио среском начелнику да будем строго кажњен, зато што сам употребио на неком извештају печат који носи ознаку **Краљевина СХС**, а нисам применио нов који носи назив **Југославија**, као да сам ја тај који набавља печате и стара се о њима. О овоме бих имао писати данима, али ми то није намера. Навешћу само цене животних намирница из тога доба, и радничких и чинов[ничких] плата, па нека се по томе упоређује тадањи животни стандард. Све ово подразумева се у 1939. год[ини], уочи Другог светског рата:

Просечна надница обичног радника	20-30 дин[ара]
Квалификовани радници	50-100
Ситни чиновници без средње школе	
по годинама службе	700-1.500
Учитељи по год[инама] службе	1.200-3.000
Чиновници са факулт[етском] спремом	
по год[инама] службе	око 1.800-5.000

⁴⁰ Нечитко.

Плата потпоручника	око 2.000
Плата поручника	око 2.500
Плата капетана	око 3.000
Виши официри	од 3.000-5.000
Ђенерали	од 5.000-7.000
Народни посланици	300. дин[ара] дневно
Министри	око 12.000 месечно
Жандарми	од 900-1.200 дин[ара] месечно

Цене животних потреба биле су у 1939. год[ине] следеће
(подразумевају се просечне цене):

Квалитетни кукуруз у зрну од 60-100 дин[ара] за 100 килограма	
Пшеница квалитетна	160-200 дин[ара] за 100 килограма
Хлебац полубели	1 килограм 3 дин[ара]
Хлебац бели	1 килограм 4 дин[ара]
Кромпир	1 килограм од 0,60-1 дин[ара]
Пасуљ	1 килограм од 2-4 дин[ара]
Месо говеђе	од 6-8 дин[ара] килограм
Свињско	8 дин[ара] килограм
Маст	12 дин[ара] килограм
Сланина	12 дин[ара] килограм
Пиринач	6 дин[ара] килограм
Кафа	32-45 дин[ара] килограм
Шећер	12-14 дин[ара] килограм
Петролеј	6-8 дин[ара] килограм

Текстил

1 метар првокласног штофа	200 дин[ара]
1 метар цица	6 дин[ара]
1 метар поркета	8 дин[ара]
1 метар чаршафског платна	12 дин[ара]
Целокупни цугер за одело	240 дин[ара]
Шиће одела код правог снајдера	200 дин[ара]
Поручено одело са прслуком од првокласног штофа и цугера, нешто најбоље,	1.200 дин[ара],

а обично одело код шнајдера	800 дин[ара]
а код [...] ⁴¹	од 400-600 дин[ара]
Најбоље мушке чарапе пар	8 дин[ара]
а било је и од 4 дин[ара]	
Првокласна храна у ресторану, доручак, ручак, вечера,	600 дин[ара] месечно.
А добра храна 400 дин[ара] а без доручка 300 дин[ара].	
1 литар млека	2-3 дин[ара]
1 кило кајмака	10 дин[ара]
1 кило сира	4 дин[ара]

Гвожђе

Ексери	6 дин[ара] килограм
Све врсте облог и полуоблог гвожђа, као и [...] ⁴²	4 дин[ара] килограм
1 метар дрва у граду	60 дин[ара],
у селу	20 дин[ара].
1 кило креча	0,15 дин[ара].
Првокласна даска за грађу	400 дин[ара] м ³
Греде за грађевину	200 дин[ара] м ³
Првокласни фирнајз	10 дин[ара] килограм
Да се у граду направи кућа, са једним конфорним станом и подрумом, није требало више од	60.000 дин[ара].

Све у свему, мора се признати да је стандард живота био уравнотежен, и са мало више усмерене пажње и помоћи од стране државе, да се отклоне испољене пљачке и експлоатације од стране извесних наших пљачкаша, стандард живота у нашој тадашњој држави могао је бити за сваког нашег грађанина који је хтео радити добар.

⁴¹ Нечитко.

⁴² Нечитко.

Политичке прилике

Наш народ каже: **Све што наопако почне, наопако се и заврши**. Ово се дословице може применити на нашу вођену унутрашњу политику од ослобођења 1919. до краха 6. априла 1941. год[ине]. Наше уједињење са Хрватима и Словенцима, прокламовано је још на Крфу 1917. год[ине], дакле за време најтеже ратне године, ван своје земље. Како су наши тадашњи политичари, а и патриоти који су тежили овом уједињењу, тада размишљали да се и на [ма] каквој основи ово уједињење изврши, какав облик државног уређења да се постави, није ми познато, али по свему ономе што се доцније у овој ствари одиграло, јасно је произашло да ова основа није била добро постављена.

Дошло је и ослобођење земље, Аустро-Угарска монархија је крахирала и ништа није више на путу стајало да се ово уједињење изврши. Али и овде је био лош почетак. У Србији, као и свима покрајинама, васкрсавани су, или боље рећи дошли су до изражаја сви они политичари старога кова. Никло је одмах и сувише много странака, Радикална странка, Демократска странка, која је састављена од бивше Напредњачке, Либералне и Самосталне странке, Прибићевићева Демократска странка, Старчевића Странка хрватских права, Трумбићева странка, Корошчева Католичка странка, Спахова Муслиманска странка, Социјалистичка странка, Земљорадничка странка, Комунистичка странка. Било их је још, али сам их и поборавио. Све ове странке, изузев комуниста, социјалиста и земљорадника, биле су старе странке, са старим конзервативним схватањима, које уопште нити су знале, нити су хтеле ценити и схватити правилно ситуацију коју су требале решавати, а поготову, све у свему, овим странкама пречи су били лични интереси него ли држава, коју су требали формирати. Одмах су наступиле свађе и суревњивости за превласт, без икакве припреме, без икаквог рада у народу, да се народу објасни каква се све држава мисли формирати, какав јој се облик има дати, да Срби нису окупирали ни Хрватску ни Словенију, да не желе никоме ропство, већ да свима народима доносе слободу и право на самоопредељење, и тако даље.

Расписани су избори за Уставотворну скупштину 1920. године, и наш намучени народ видео је у свима старим политичким партијама људе који су неспособни да управљају земљом, неспособни да му даду ма каква добра, људе који су га годинама лагали, ничим му нису помогли да се подигне после ратних пустошења, већ подижу ратне злочинце и забушанте. И огорчен на то све, тражећи нешто ново у Уставотворну скупштину послао је 70 комунистичких посланика, мада ни 10% бирача није знало ни програм Комунистичке странке. Затим је Хрватска сељачка странка Стјепана Радића одбила да дође у скупштину. Устав, који је раније био припремљен и који је био скроз централистички, после дугих натезања и концесија разним политичким странкама, изгласан је. И када је краљ Александар пошао на Видовдан 1921. год[ине] да на њега изврши заклетву као шеф државе, на њега је извршен атентат.

Брод је већ био пошао низ воду и није се могао зауставити. Ја не бих имао речи да се изразим укратко колико су све биле лоше и незгодне све политичке комбинације, прављене до Шестојануарског режима 1929. год[ину], а за владе и да не говорим. Свађе међу политичарима, лични интереси, преласци ради ћара из једног тора у други, какве све баналне изборне пароле приликом доцнијих избора, грдње Срба од стране Хрвата, грдње српских политичара [од] хрватских политичара. Светозар Прибићевић, један од вођа Срба који живе у Хрватској, жешћи србофил од Милоша Обилића, министар унутрашњих дела у свакој влади која долази да стеже Хрвате, одједаред пред 1929. год[ине], наљућен нешто лично од краља Александра, прилази Стјепану Радићу, кога је хапсио и прогонио. Он им по његову савету и осипа дрвље и камење на све оно у чему је он био један од главних учесника при стварању.

Стјепан Радић некако се нагађа и долази у скупштину са својим посланицима. Својим радом и када је у влади и када није, прави хаотичне контрадикције, [а] напослетку ступа у опозицију. Његови посланици за време скупштинских седница праве неподношљиве испаде да омету и оно мало скупштинског реда. Напослетку дошло је и до личних увреда, псовања, називања српским свињама, тако да су ови изрази изазвали толики револт једног Црногорца, по имену Пунишу Рачића, да је потеглао пиштољ и смртно ранио Стјепана Радића, вођу Хрватске сељачке странке који је од ове ране умро, и убио Павла Радића и још једног Радићевог посланика, чијег се имена не сећам. (Овај Пуниша Рачић, за ово дело осуђен је на 20 година, казну је издржавао у каз[неном] заводу на Ади Циганлији,

али је 1945. год[ине] при ослобођењу Србије од окупатора понову суђен и стрељан, да ли за ово или неко друго дело не знам).⁴³

Овим чином Пунише Рачића сви поштени људи били су запрепашћени. Доиста, нико од њих није равнодушно подносио овакво понашање народних посланика, али ово није био начин да се окаља овај дом из кога треба само да излази народна добробит. Свако зло не долази само, већ за собом вуче и друге невоље, тако је било и овде. Сви водећи политичари, па и сам краљ Александар као шеф државе, нису се умели снаћи у овој претешкој унутрашњој ситуацији, и да би зло било веће, краљ Александар 6. јануара 1929. год[ине] укида Устав и даје владу ђенералу Петру Живковићу⁴⁴, команданту његове гарде, дакле [уводи] војну диктатуру. Већу погрешку није могао учинити, а она га је стала и главе. Морам се осврнути како смо ми обични људи из народа гледали на све ове тешке политичке погрешке.

Дакле, доиста политичка атмосфера, односно заоштрење личних увреда у Народној скупштини, била је у том времену дошла до врхунца. Нарочито речник посланика Радићеве странке у којој је било типова из табора који је тежио Аустро-Угарској монархији, зв[аних] Старчевићевци, био је такав да је јасно било да ће доћи до експлозије, јер има људи који по природи не подносе увреде. Један од таквих је без сумње био и Пуниша Рачић. Али, наше је мишљење тада било да је шеф државе [распустио скупштину,?!], видећи каква је све атмосфера у скупштини, да фактички скупштина ништа и не ради већ се само свађа, да већина хрватских посланика уопште [...] ⁴⁵ и не признају државу и државно уређење, организујући разне саботаже а поготову не плаћајући никакве државне порезе ни дажбине, и да сада није било у питању само уређење државе, већ да Хрвати траже отцепљење од државе и посебну државу. Па када је ситуација већ била таква онда је тај неспособни парламенат доиста требало распустити и поставити једну прелазну владу, али владу од честитих и неокаљаних људи, којој би могао бити на челу у крајњем и неокаљани ђенерал, а не Петар Живковић који је био уплетен у све по народ прљаве нити. Затим, у том прелазном периоду сондирати

⁴³ Пуниша Рачић, посланик Народне радикалне странке у Скупштини Краљевине СХС

⁴⁴ Петар Живковић (1879-1956), генерал, први председник владе после завођења Шестојануарске диктатуре 1929, а затим (од 1932) министар војске и морнарице.

⁴⁵ Нечитко.

терен, вршити припреме и политички утицај да се пређе са централистичког на федерално уређење државе, да се исправи оно што је Видовданским уставом упропашћено, и када сазре време, када се вођи хрватског народа и хрватски народ убеде да је по њих боље бити у федералној Југославији неголи [бити] самостална држава, тада расписати изборе за Уставотворну скупштину. И доиста, само овим путем могло је се изаћи из ћорсокака у који је наша држава била запала.

Имало је и тада поштених људи, поштених политичара, као Љуба Давидовић и други, који су могли ову ствар извести како треба и који су, без сумње, о целој овој ствари мислили слично, али зачарани круг у коме се налазио краљ Александар био је способан само за лична уживања и богаћење, и знао је да би га оваква промена распршила на све стране, те је учињено оно што ни у ком случају није смело бити, тј. Укидање устава и војна диктатура Петра Живковића. Ипак, бар српски народ у већини мислио је, када је већ тако, да ће бар и ова диктатура бити поштена. Али све ово било је само једна илузија. Све у свему ствари су ишле само на горе, омраза између нас и Хрвата [била је] све већа, јаз све дубљи, јер све оно што је ова влада радила водило је само томе и ничему више.

Ваљда видевши зло које су урадили, тадашњи управљачи после две године ове диктатуре дођоше до закључка да тако не иде више, и краљ Александар прокламова неки Устав без уставотворне скупштине, али опет такав да није ваљао ни за Србе, ни за Хрвате, ни све остале народе наше земље, јер га је дао онај круг људи који је био заслепљен влашћу, и грчевито се држао за њу, а воља и жеља народа уопште га се није тицала.

Уместо Уставотворне скупштине, краљ је уставотворац. Уместо федералне државе, стварају се бирократске бановине, па да је бар сваки народ припао једној бановини, не него је све исцепкано и састављено тако да би се по националности направиле мешовите бановине. Чудо Божје, као да су ови људи радили свесно на томе да се наша држава растури.

Грешке су и даље продужене пуним темпом. Донет је Закон о избору нар[одних] посланика, створен је и Сенат у који је пола сенатора бирато посредно, а пола је постављао краљ. Изборни закон је био у ствари највећи скандал, нешто незамишљено реакционарно. Гласање је било јавно. Морао је имати носилац земаљске листе, за кога су сви кандидати једне групе која излази на изборе морали бити повезани, а ови су морали поставити листе у две

трећине изборних срезова. Уопште, све у свему листе је могла поставити само Влада, па нико од других није ни мислио постављати их, једино је постојала могућност апстиненције. Али притисак власти, разни трабанти, плаћање гласова и сви могући и немогући трикови учињени, а највише фалсификати изборних записника, учинили су да је Живковића листа кобајаги добила већину гласова, али ипак ни влада није могла укрити огромну апстиненцију од гласача. Ни овога пута владајући кругови нису били свесни да овако даље не иде, да се земља води у пропаст и да је боље икада него никада предузети мере за решење нашег унутрашњег политичког проблема, а које се никако није могло стабилизovati без федералног уређења државе, већ су, видећи да овако не иде, дали владу Бошку Јевтићу као неком вођи Југословенске националне странке, коју није створио народ одоздо, већ су је створили оrepци свију старих огранака, а она у народу није имала ништа. Са владом Бошка Јевтића возило је се по истом колосеку, вршио је и он неке изборе, као и Петар Живковић по истом систему, и све тако док краљ Александар није погинуо у Марсељу 9. октобра 1934. (Тако ми се чини, за датуме баш и не јамчим да су тачни, јер давно је све било. Ја само ово почео писати 1956. а немам забележака ни других извора на расположењу да би их установио).

Погибија краља Александра запањила је српски народ, он је овом погибијом видео да је још једном јасно доказано његово зрело схватање, да је наша политика од 1919. год[ине], то јест од завршетка Првог светског рата, ишла у суноврат, а што је најжалосније, да су у овом случају узалудне биле његове жртве, његове надчовечанске жртве, и херојска борба за ослобођење југословенских народа, јер је политичари по завршетку рата нису умели правилно прихватити и спровести при уређењу наше земље, тако да је доживео да буде унижаван и клеветан, изиграван, опљачкан, без своје кривице, само кривицом водећих политичара, и да су све његове тековине у седмогодишњем рату стечене доведене у ћор-сокак.

Александра је наследио на престолу његов малолетни син Петар, сходно тестаменту сада већ поч[ившег] краља Александра, и Уставу донетом од њега и његове околине. За намесника су постављени малолетном Петру као први намесник Александров брат од стрица, принц Павле Карађорђевић, и још двојица, један Србин и један, мислим Хрват (заборавио сам им имена).⁴⁶ У ствари,

⁴⁶ Намесници Раденко Павловић и Иво Перовић.

они се низашта нису ни питали. Принц Павле узео је сву власт у своје руке, и у ствари продужио да гура државна кола низ брдо. После Јевтића, дао је владу Др Милану Стојадиновићу, који је створио одозго неку странку звану Југословенска радикална заједница - скраћеница ЈРЗ, или *Јереза*, како ју је наш народ звао.

Све у свему, исто као и раније, само што је Стојадиновићева влада више давала на јавне радове, а нешто ваљда и због затегнуте ситуације у Европи, коњукура и пољопр[ивредна] и инд[устријска] производња скочила је, извоз је порастао, те је у ствари под овом његовом владом животни стандард побољшан. Али, што се тиче унутрашњег сређивања, стање се није побољшавало, већ стално погоршавало. И Стојадиновић је извршио изборе посланика, све у свему по истом систему као и Живковић и Јевтић. Притисак, новац и све потребно стављено је у покрет. Изашла је на изборе и листа Удружене опозиције, у којој је се стрпало све оно што је остало без власти. Дакле, све ко је био у Удруженој опозицији: Хрватска сељачка странка, са вођом Влатком Мачеком на челу, који је уједно био и носилац земаљске листе, затим све остале старе странке бивших носилаца власти у овој земљи, који су ову земљу већ били довели у ћор-сокак, па им се власт измакла те [су] отишли у Удружену опозицију (Тамо су тражили места и Петар Живковић и Бошко Јевтић, само чини ми се да га нису добили, заборавио сам). Даље, ову Удружену опозицију помогли су и људи новог напредног покрета, као комунисти и социјалисти, са разлогом да једном падне режим који народ води расулу. Али, у ствари, и да је ова Удружена опозиција добила већину, она није била способна извести земљу из унутрашњо-политичког ћор-сокака, јер су њени прваци и кандидати за посланике у ствари били они људи који су је у овакву ситуацију.

Избори су извршени, дакле све у свему, на папиру влада Милана Стојадиновића добила је већину, ствар је кренула истим путем, а црн облак ратних пожара већ је пришао нашим границама, а наши политичари стално се врте у зачараном кругу. Сада одједаред мења се Стојадиновић и влада се поверава Драгиши Цветковићу, али курс унутрашње политике је исти, само у спољној политици се оријентише на Хитлерову Немачку. Праве се неке комбинације са Влатком Мачеком, вођом Хрватске сељачке странке, али све у свему, решењу основног унутрашњег проблема се не прилази (тј. уређењу државе). У оваквој тешкој и пренапетомј ситуацији дочекали смо да Хитлер окупира готово сву Европу сем СССР, т.ј. дошао је и март месец 1941.

Овде морам рећи и запажања која су у свему била тачна и исправна о стању у нашој војсци, која је била исто тако лоша војска као и унутрашња политика.

Још од процеса пуковнику Драгутину Димитријевићу-Апису, 1917. год[ине] у Солуну, у војску је убачена варница омразе и суревњивости, нарочито у вишим командним кадровима. И за овакво стање у војсци сноси главну кривицу врховни командант, који је под утицајем свога уског круга одабраних му поклоника, фаворизовао поједине више официре, дајући им преимућства и положаје које нису заслуживали, а запостављајући друге за то заслужније. Ово је се нарочито одразило после 6. јануара 1929. год[ине] када су се највиши умешали отворено и у вођење унутрашње и спољне политике. Да би трагедија била већа, најбољи наши официри, патриоте, борци из седмогодишњег рата, пензионисани су, а у војску [су] примани официри бивше Аустро-угарске војске, руски емигранти, уопште анационални елементи, и давати су им командни положаји. Сами војници, припадници хрватске народности, васпитавани су од детета, од својих учитеља, свештеника и политичара тако, да су у већини случајева једва чекали да наша држава, онаква каква је била, пропадне што пре, јер да ће само тако моћи добити своју самосталну хрватску државу, и да им у томе сметају само Срби, које треба мрзети. А нису знали да су за овакво стање најмање криви Срби, који су дали преко 1.500.000 живота за своју и њихову слободу, већ да су за то криви дотадашњи и наши и њини политичари, без обзира ко су. Ето, у оваквом жалосном стању нашу земљу нашао је 27. март 1941, односно рат 6. априла 1941. год[ине].

Дана 23. марта, претседник владе Драгиша Цветковић и министар спољних послова Цинцар-Марковић, по налогу принца Павла, закључили су у Бечу са Хитлером пакт-споразум по коме је Хитлеровој војсци био дозвољен слободан пролаз преко наше земље, и уопште, споразум о пријатељству и сарадњи. Овај споразум дочекан је од српског народа са гнушањем, јер ми Срби никада у својој историји нисмо капитулирали без борбе, нити смо издали своје савезнике и олако дали своју независност.

Доиста, мора се признати да је за нас ситуација била тешка и претешка. Хитлер је покорио скоро целу Европу. Сви наши савезници [били су] окупирани. У земљи политичке прилике несређене, управо хаотичне, али и поред свега ми Срби ово нисмо могли поднети и тиме плунути на свој образ и своју част. У целој Србији избио је револт против овога споразума, а ноћу између 26-

27. марта 1941. год[ине] командант ваздухопловства, ђенерал Милан Симовић, уз подршку извесних официра београдског гарнизона, извео је државни удар, свргао краљеве намеснике, и малолетног Петра, сина Александровог, прогласио пре времена за пунолетна и предао му краљевску власт, [и] образовао владу у којој су биле заступљене најглавније странке, сем комунистичке.

Овај акт изазвао је спонтане манифестације српског народа у целој земљи, а нарочито у Београду, где су вођи Комунистичке партије узели вођство манифестација у своје руке, па наравно исте користили и за своје партиске циљеве. Овим чином у војсци је настао још већи расцеп и раздор, јер је била маса старијих официра на водећим руководећим местима, који су били против овог преврата, а о официрима хрватске и других народности и да не говорим. И ето, у овим оваквим приликама и овој пометњи ми Срби требали смо да дочекамо моћну Хитлерову армију, која је била покорила целу Европу сем СССР, и чије су трупе биле стациониране свукуд око наших граница: У Аустрији, Мађарској, Румунији, Бугарској, а у Албанији трупе његовог савезника Мусолинија, наоружане оружјем и авијацијом које до тада није видео свет, са тенковским и моторизованим дивизијама, за тадашње прилике незамишљено уништавајућим. И ето, ми Срби се свега тога не уплашисмо, радије [спремни] да дочекамо тај огроман ваљак, па макар нас он и уништио, него ли да дајемо своју слободу и свој образ. И да је вођство било на своме месту, да није постојао раздор међу нашим народима, међу командантима, верујте да би сва ова Хитлерова сила дуго се ломила док би нас сломила, ако би успела и да нас сломи. Али, све је било узалуд, 22 године вођен је српски народ у пропаст, као да су се сви вођи државе били зарекли против њега, и овај слом је као последица свега тога морао доћи. Морали смо се још ко зна који пут у својој историји дизасти из пепела, што је се десило и овог пута.

Хистерични Хитлер није могао заборавити добивени први шамар у своме животу, и то од српског народа. Одмах је својим трупама наредио припрему за напад на Србију, а спољним и унутрашњим агентима да путем пропаганде споља и унутар наше земље већ постојеће раздоре прошире. Хрватској даје да буде независна држава, њихов агент Анте Павелић, до тада у емиграцији, припрема своје људе и своју усташку организацију у Хрватској за узимање власти, и проглашење Независне Државе Хрватске. Ето, у овој атмосфери, у рано јутро 6. априла 1941. год[ине] пре него што је нашој влади упутио ноту о објави рата, упутио је овај садиста-

Хитлер, своје авионе на наш Београд и друге градове у Србији, и аеродроме у Сарајеву и Скопљу, те су изненада уништили на земљи готово све оно наше мало авиона што смо имали, а варош Београд бомбардовали до тада највећим бомбама мислећи да га претворе у прах и пепео. И доиста, у њему су направили пустош. На хиљаде изгинуле деце, жена и нејачи, грађана, на стотине уништених најлепших зграда. Али је тиме код нас Срба изазвао само већу мржњу, и никакву другу пометњу није могао направити, сем оне која је и без овога била, и која је се код нас зацарила још 1919. год[ине].

У рано јутро 6. априла 1941. године (у овај дан падао је те године и католички ускрс), нагрнуле су пут Београда, пут Ваљева, Ужица, Санџака прво лимузине, разни аутомобили, аутобуси, моторна возилима са од страха избезумљеним грађанима, који су све даље и даље преносили већ у Београду стечену панику, причајући све ужасе изненада преживљеног бомбардовања, увеличавајући у својој заплашеној машти и онако већ постојеће ужасне сцене које су се дешавале. Међу овима, било је и непријатељских агената, који су у то време заузимали и високе положаје у нашој земљи, који су намерно дизали панику међу грађанством и војском, те убијали морал и код народа и код војске.

Тек сада се отворио сав јад ове наше у свету познате најбоље војске, и сва њена неспособност, да у овим данима као организована сила стане на пут непријатељу. У истом правцу оступиле су, управо ишле су колоне и колоне војника разних родова оружја, без команде и са назови командом. Све распасано и без икаква реда. Било је и комплетних јединица, наишао је један артиљеријски и један коњички пук, у пуном саставу, милина је било погледати оружје и опрему, као и коње јахаће и теглеће, војничка одећа и спрему. Све је то било првокласно, али све у свему било је узалуд, јер је било очито виђено да главна ствар, човек и команда, нису у реду, јер је све било депримирано. Наилазили су делови појединих јединица, тешке, моторизоване, противоклопне, противартиљеријске јединице, све појединачно, растурено, недисциплиновано, свако одељење на своју руку, без одређеног циља и без муниције. Кажу да је муниција послата на другу страну, одвојено од оруђа.

Виђао сам ђенерала, од бригадних до армијских, где се сами, без штабова и својих јединица, возе аутомобилима бежећи правцем Црној Гори, мору, где су мислили да ће их Енглези оберучке дочекати и провести у Енглеску, ваљда да се са њима заките, као храбрим савезницима. А нису могли да сагледају сву њихову беду и

сву српску трагедију у коју су нас увалили они и наши кратковиди политичари, само ради тога да би уживали у преимућствима земаљског живота, купајући се у сваком добру, чиме су постали неспособне вође једног честитог, српског народа.

Текла је река ових бегунаца, непрекидно од 6. до 14. априла 1941. год[ине]. А тада је у овом мом месту Ражани, на путу Београд-Ужице, 136 километара од Београда, као гром из ведра неба наједаред настала страховита ломљава и пуцњава. На хиљаде војника, официра и разних возила било је у овом месту када се то десило, и све је почело бежати на све стране, бацајући оружја, напуштајући стоку и возове, јер из ове тутњаве и пуцњаве изјурили су немачки тенкови. Само неколико незнатних хероја војника, супротставило је се овој гвозденој навали легавши у канале са пушкама, пуцајући у немачке мотоциклисте и тенкове, и сви су до једног изгинули борећи се, нека им је свака част и слава. Али, ето, ни данас после 18 год[ина] [од] ових тешких дана, нико се не нађе да гробове ових хероја очува, да буду онакви какви су заслужили, већ се не зна ни где су сахрањени. Мора се признати да Немци из својих тенкова нису гађали у хиљадиту бежећу војску да убијају, јер сем оних који су се борили други нико није погинуо.

Брзо је наступила и ноћ, немачке јединице продужиле су пут Ужица и прошле, овде није остао нико. Када је освануло јутро 15. априла, изашао сам из куће, и када сам погледао Ражану и околину, морао сам од бола вриснути на сав глас. Нисам нигде видео непријатељског војника, али нисам видео ни наших војника. На све стране лежала је по друму, око друма, по двориштима, по околним ливадама првокласна војничка опрема. Пушке, митраљези, топови, воловске, коњске запреге, интендатура читавих дивизијских штабова, муниција сваке врсте, брашно и остала храна, коњи са опремом и кола. Све тек из магацина извађено, за шта смо од народа са муком купили тешке милијарде те ово набавили, да нас у доброј руци и под добром командом брани од непријатеља. А ето, без борбе, без одбране, срамно, све ово побацаше пред ноге непријатељу синови и браћа оних хероја који су у седмогодишњем рату, голи и боси, гладни и жедни, без оружја и довољно муниције, прославили име Србиново широм целог света. Како ли је тешко било тада сваком честитом Србину, јер ово што је се десило овде у Ражани, десило је се широм целе наше напаћене земље Србије. А шта су узроци што је се све ово догодило не треба стално понављати. Јер, то је све оно негативно, што је се одразило у нашој

унутрашњој и спољној политици, што је већ у овим мојим забелешкама речено. Доиста, тешко је било у оној тешкој атмосфери омразе и неповерења, посејаној између нас и Хрвата, од хрватске омладине створити војску за одбрану земље, а поготову хрватски официрски кадар био је у већини сепаратистички настројен, већином привржен Павелићевој усташкој организацији. Тако, када је букнуо рат они су једва дочекали, те су напустили јединице где су Срби били у већини, или су проводили издају, а у Хрватској су разоружали све српске кадровске пукове и предали их Немцима. О овом би требало више писати, но ја немам детаљних података, али само у овој атмосфери, у овако измешаној војсци и командном кадру, тешко је било завести правилан војнички ред и дисциплину.

Негде, мислим око 17. априла, наши војни руководиоци потписали су са немачком командом безусловну капитулацију, чиме је наша земља предата са свима нашим добрима, живом и економском силом, на милост и немилост немачком окупатору.⁴⁷ Наша назови влада, тј. Симовић са српским министрима, краљем, и златом Народне банке, напустила је земљу авионом и прешла у Египат-Каиро, а народ је остао на милост и немилост непријатељу.

Са овим је завршен један период наше српске историје, од 1804-1941. год[ине], доба нашег уздизања, наших надчовечанских подвига, борбе за своју слободу, које неспособни руководиоци, тежећи само личном уживању, ћару и шићару, не слушајући глас свога народа, претворише 6. априла 1941. год[ине] у једну страшну катастрофу, недостојну српског народа. Па би ово требало да буде поука покољењима која долазе, да само они управљачи државе који раде по жељама свог народа, који народну вољу не изигравају, који се не подају завођењу личног уживања, ћара и игнорисања народних жеља, могу своју земљу водити правим путем, јер воља народа је спора, али увек достижна, и тешко оном ко је изиграва.

*

Од дана немачке окупације, насташе црни дани у историји српског народа. Удар за ударом долазио је од стране окупатора и његових помагача, који су ваљда мислили да сарадњом са окупа-

⁴⁷ Капитулација војске Краљевине Југославије потписана је 18. априла 1941.

тором олакшају тешко бреме српском народу. Окупатор је прво издао проглас који је растурен и по најзабаченијим селима, да ће за случај убиства сваког његовог војника стрељати по 100 Срба. Дакле, обавештење је уследило. Затим је Југославија распарчана. Босна, Херцеговина и све покрајине преко Саве, између Саве и Дунава сем Баната, припале су Независној Држави Хрватској, којој је на челу био Анте Павелић, усташки поглавник и један од највећих крволока српског народа, који је себи за сараднике изабрао људе достојне њега и крволочности наспрам Срба. Хрватски народ, без разлике партиске припадности (сем комуниста), у овим првим данима његове владавине приступио је са одушевљењем њему крволоку, не размишљајући куда га он води, ваљда једино ради тога што су га католички попови, највеће присталице Павелићеве, оберучке прихватили и указали му подршку. Словенија је прикључена Немачкој, а грађани сумњиви протерани су у Србију, и то целе породице. Црна Гора одвојена је у посебну државу, којој су на чело постављени стари сепаратисти, који уз себе нису имали никога од црногорског народа. Космет и Банат су проглашени аутономним покрајинама. На Космету власт је дата Арнаутима, а у Банату су је узели Немци. Македонија је дата Бугарима.

Прсла је ова творевина, стара Југославија, иако је се била родила [тек] пре 23 године. Прсла је јер је у првом реду тако хтео окупатор да је распарча, а у основи је била лоше постављена, и уређена не по жељи њених народа, већ по жељи владајуће клике. Али, све у свему, ми Срби и овога пута, као и увек, извукосмо дебели крај и сав терет овога зла сруши се само на наша, српска плећа. Осетио је то сваки иоле свестан Србин, јакнуо је из све душе своје, али је све било доцкан, јер своју слободу морао је по ко зна који пут дизати из пепела, [и] из пепела градити своју државу.

Одмах после окупације, по селима околине Маљена почели су да се појављују појединачно неки наши официри, причајући да се неки одреди наше војске, под командом неког пуковника, Драже Михаиловића, налазе на висоравни планине Маљена зв[ане] Равна Гора, и да се ту скупљају да би продужили борбу са Немцима. Никли су и неки одреди зв[ани] четници Косте Пећанца, са оружјем, у мањим четицама. Од бивше жандармерије, влада, то јест Управа за Србију, како су је звали, створила је пољску стражу, која је била ангажована и од окупатора, ради чувања реда.

Наш сељачки народ нерадо је гледао све ове илегалне формације, знајући да ће сваки неред у земљи однети многе жртве

нашег народа, како у људству тако и у материјалним добрима, те кад ове жртве нису чињене онда када је требало, и када је непријатељ доиста могао тешко платити напад на нашу земљу сада, бар не у овим моментима, није желео никаквих нереда, имајући у виду да за 1 Немца гине 100 Срба, а поред тога [следи,?!] и паљење и пљачкање без краја. Али, ако то није било у његовој вољи, њега нико за то није питао, и бура над несретним српским народом спрема се са свим ужасима грађанског рата и револуције под непријатељском окупацијом.

Совјетски Савез-Русија, у коју је увек српски народ полагао велике наде, у доба када је обесни Хитлер окупирао једну по једну земљу у Европи, закључио је био са Хитлером пакт о ненападању и пријатељству, као и трговинску размену широких размера, те је самим тим актом за Хитлера престала опасност од исцрпљивања и несташице сировина. А још када смо сазнали да је Совјетски Савез укинуо и нашу амбасаду у Москви, са разлога што Југославија више не постоји, а знајући за њихову нагодбу са Хитлером о деоби пољске државе, били смо начисто са тим да смо ми од стране Совјетског Савеза жртвовани Хитлеру, за њему сличне уступке од стране Хитлера.

Али, не верујући својим ушима, 22. јуна 1941. год[ине] око 10 h на радију чули смо вест, пренету и из Лондона и из Берлина, да је Хитлер објавио рат Совјетском Савезу, и наредио својим трупама да га нападну! Поново је се родила нада у нашим срцима да је Хитлеровој владавини дошао крај, јер је наш народ, путем комунистичке илегалне пропаганде, обавештаван још пре почетка овога рата, о страховитој сили и наоружању Совјетског Савеза. Све до овог сукоба између Хитлера и СССР, наши комунисти нису нигде организовали оружане акције. Да ли је њихов ЦК вршио какву припрему то не знам, али оружаних акција и оружаних група није било, а ми непартијци смо то схватили, да им је та директива дата од Коминтерне из Москве.

Чим је овај сукоб избио, и КП Југославије кренула је у оружану акцију са циљем да се бори против окупатора, и тиме допринесе олакшању [терета] СССР-а, а и да на терену преузима власт у своје руке и тиме спречи да би, кад дође ослобођење, стара Југославија могла ускрснути. Из градова, сви активни комунисти избегли су у села и шуме, јер доиста, да то нису учинили, Немци би их све похватили и побили, јер су у полициј[ским] архивама добили спискове свих комуниста и њихових симпатизера.

И одмах је приступљено организацији оружаних формација, зборови, пропаганде, паљење архива, пароле „борба против окупатора“ и ништа више, а тек кад се рат заврши онда ће народ слободним гласањем да се определи какву ће владавину, па ако хоће и краља, нико му неће бранити. Али, углавном, ко није са њима тај је са окупатором, издајник. Постављали су Народно-ослоб[одилачке] одборе, старе [власти] су мењали. Веле порез се неће плаћати, пореске књиге не требају. Овде-онде чује се да су стрељали понекога. То исто раде и Дражиновци, мобилишу једни, зову други, па се појавише и неки Љотићевци, дакле четири оружане групације у окупираној Србији.

Српски народ у чуду се нашао, не зна ни куда ће ни шта ће. Није њему жао оног старог [поретка], јер он на њега не мисли и никада га не би вратио. Али, свестан је једног, да поред свега окупатор седи у нашој земљи, и вреба да за 1 немачког војника убије 100 наших Срба, а сви они што му прокламују будуће слободе, говоре то преко пушака и других оружја, и некако му испада и да прете, па је од свега тога патио српски народ и плашио се још горе своје трагедије. Јер су преко Дрине долазиле црне вести, да нова хрватска власт-усташе, истребљују најстрашнијим зверствима целокупан српски живаљ под њиховом управом. То исто чине и Маџари у Банату.

Изгледа да је дошао крај целом српском народу. Читава српска села, општине, и све што је српско, предавали су усташи смрти и пламену, примењујући такве муке, какве ни инквизиција није знала. Клани су ножевима, убијани чекићима, вађене очи, сечене уши, вађени језици, сечене дојке, сечене руке и ноге, порене бремените жене. Затваране стотине у српске куће [и] цркве, и живи спаљивани. Католички свештеници за све ово по налогу њиховог надбискупа Степинца, давали су разрешнице злочинцима, и сами лично учествовали у извршењу злочина, и пропаганди са црквених говорница да се ово ради. На зверски начин побијени су српски свештеници и владике. Нема пера које би све ове ужасе могло описати, али се мора признати једно: Да се нико у овој држави Хрватској енергично не супротстави овом покољу српског живља, мислим на оне виђене људе Хрватске сељачке странке, у којој је било учлањено преко 80% хрватских гласача. Не велим да није било поштених Хрвата, којима су ови злочини били и гнусни и одвратни, али да се њима стане на пут нико није од њих учинио ништа, а зашто и из којих разлога ја не знам, само то је историјска истина.

Затим је и у Србији почело трагично уништавање српског народа. Четници Драже Михаиловића, како их је назвао српски народ, и

Партизански одреди Југославије, којима је командовала КП Југославије, у прво време као да су имали неки споразум. Звати су зборови грађана, на којима су учествовали и једни и други, и позивали да се ступи у њихове редове, и то где год ко хоће.

Почеле су да падају и прве жртве. Једна група партизана Ваљевског парт[изанског] одреда, 26. јула 1941. год[ине] на планини Буковима код Ражане, из заседе убила је једног немачког моторциклисту, а другог одвела собом и незнано где убила. Леш убијеног је нађен са моторциклом (мада су га могли одвући и бацити у шуму, па се не би знало ни шта је са њим било).

Цела околина овога места, цела општина Ражанска, била је у великом страху од овог случаја, али никако и нико није могао да схвати да ће окупатор за овог једног Немца убити 100 мирних грађана, који нису ничим допринели да се ово деси. И сви, без разлике, изузев оне непознате групе партизана који је ово убиство из заседе извршила, били смо осудни противници овог чина. Освануо је 27. јул. Леш убијеног одвучен је од стране Немаца 26. увече, и ми смо стрепећи ипак од последица, коментарисали овај случај. Овде у Ражани од пре 20 дана била је на биваковању једна чета немачких војника. Њен командир, Немац поручник, [био је] у цивилу адвокат, из чије је јединице и био погинули војник. Чету је издржавала нарежом цела општина, а како је ово био тек почетак рата, те су наше куће биле пуне свега, то су се имали од чега и добро хранити, као вепрови. Међутим, и поред свега, око 10 часова пре подне, затућтали су аутобуси и камиони казнене експедиције, и почело је хватање на најдивљачкији начин, као хајка на дивље звери, нас несретних Срба, и све је то спровођено на Букове, на оно место где је нађен погинули немачки војник, и стрељано. Тако овом приликом, за овог једног Немца убијено је само на Буковима 82 човека-Србина, а колико је побијено по затворима то нико и не зна. Ово је било прво масовно стрељање у Србији, које нас је толико фрапирало да смо били као избезумљени. Убијени су све највиђенији и у сваком погледу најбољи људи, а све зато што је из заседе убијен један Немац, те према томе произилази да онај који је убио овог Немца, убио је са њим и 100 Срба. О јадни ми Срби, како су јефтино ишле наше главе!⁴⁸

⁴⁸ У српској историографији масовно стрељање на Буковима није довољно истражено. Утврђено је колико је људи због тога убијено на лицу места (72), али не и по затворима и логорима. Стога су сећања савременика о овим догађајима за историографију веома драгоцене

Затим је талас неких мобилизација, позивања на оружје, захватио целу Србију. Почело је убијање Немаца, али је уследило масовно уништавање Срба. Следовала су масовна стрељања, на хиљаде Срба у Крагујевцу, Краљеву, Скели и многим другим местима, и сваког се дана у свима насељеним местима око путева стрепило од катастрофе, а поготову када су почели масовни напади на поједине градове, па су се почеле стварати и ослобођене територије. Гинуо је несретни српски народ на све стране, сви су га изреда убијали и старали се да га што више нестане.

Између Дражиноваца и партизана владао је неки споразум о узајамној сарадњи, па док је тај споразум трајао било је се мирно бар од ових оружаних снага, ишао је свако ко је се хтео борити, или силом мобилисани, у које је хтео одреде од ове две групе, које су у ствари и биле, и бориле се за преузимање власти, односно Дражиновци за очување система власти каква је до сада била, а партизани за нову комунистичку власт. Искрено морам рећи, наш сељак, земљорадник, који је у томе времену представљао преко 80% нашег живља, није био наклоњен ни једном ни другом од ова два покрета, а за то је имао и својих разлога. Дражиновце, као носиоце старог режима, није марио, а партизане-комунисте као носиоце нечега новог, њему посве непознатог у суштини, а поготову када му је пропаганда ширила вест да ће му ти људи узети земљу, такође није марио, али се није дигао драге воље на оружје ни против једних, ни против других.

Тих дана, ђенерал Милан Недић, по налогу окупатора образовао је у Београду српску владу, па је издао и проглас српском народу у коме га је позивао да буде миран, да се не диже на оружје и тиме доводи себе у опасност да га окупатор масовно уништава. Да сваки човек ради свој посао и гледа да што више српских глава преживи овај страшни рат. Да се не заносимо пропагандом великих сила, јер је њима свеједно колико ће Срба преживети овај рат. А да су овај рат они велики закували, па ће га и завршити, а ми Срби да будемо мирни итд... У основи, морам поштено рећи, да једна огромна већина српског народа у том времену делила је мишљење ђенерала Недића уколико се тиче мира, али организације које су се бориле за очување старог и стварање новог поретка све више су узимале маха. И тако је српски народ ушао у период једне од својих највећих револуција, под окупацијом једног страховитог непријатеља.

Као вођа четничких одреда Дража Михаиловић уопште није био дорастао улози коју је узео на себе. Ни он ни његови сарадници

уопште нису имали никакав идеолошки одређени циљ. Сва њихова политичка радња заснивала је се на очувању краља и оног старог, а били су кратковиди да је то старо већ одавно омрзнуто од српског народа. Мржњу која је постојала између југословенских народа нису умели програмом о политичкој организацији наше нове државе и другим политичко-пропагандним путемима изглађавати. Употребили су грубу силу за остварење својих циљева, убијали, клали, са комунистима-партизанима савез раскинули, и међусобно повели најстрашнију братоубилачку борбу, и стално тонули из све веће грешке у грешку, па при крају окупације створили су сарадњу са окупатором, чиме су коначно својој организацији потписали смртну пресуду. Борбу са окупатором, сем у почетку, доцније уопште нису водили, док су борбу са партизанима водили и са окупатором и сами. Код српског народа били су неповратно омрзнути. На зборовима које су силом сазивали, ове своје поступке ова четничка организација овако је правдала: Да када би и они почели да бију Немце, да би српски народ био попаљен и уништен од Немаца. Доиста, ми који смо живели у томе добу, морамо признати да би се ово донекле и остварило, јер Србија није ни беспутна, ни брдовита, ни ненасељена, као они крајеви у којима су дејствовали партизани, и да би без сумње Србија била опустошена, јер смо специјално ми Срби били трн у оку обесном Хитлеру, и још при почетку рата грмео је на сав глас да ће уништити тај хајдучки народ. А општа ствар нашег ослобођења, овим ни у колико не би била убрзана.

Али су несхватљиви, неоправдани и за осуду њихови други политички поступци, насиља, убиства, принудна мобилизација на силу, као и борбе са партизанима, чега није смело бити ни до чега није смело доћи, ма то било и у борби за превласт са партизанима у доба народне револуције, јер ове чињенице одбиле су од њих гро српског народа. Мора се признати да су и партизани извршили масу смртних казни, само су они исте казне извршавали на човечнији начин, без мучења, путем стрељања, и са мотивацијом да убијају сараднике и четника и окупатора. У ствари, ово је била револуција у којој су се две стране бориле о преузимање власти, односно четници да сачувају старо, а Комунистичка партија да донесе код нас нову комунистичку власт, **власт радног народа**, како су свуда пропагирани.

У нашој земљи, било је нарочито по српски народ стање тешко и претешко. Земљом је владао окупатор, који нас није штедео, и гледао је на сваком кораку да нас Срба што више нестане. У томе циљу разапињао је своје мреже, путем међусобних свађа

нашег народа, а проданих душа било је много као што их је и увек бивало, и као што ће их увек бити. Неки [су то били] за власт и положаје, неки за новац, неки из чисте сујете да покажу њихову вредност и силу.

Српски народ доиста, у својој огромној већини, био је за то да се на миру сачека завршетак овог великог рата, да би се тиме сачувало што више људских живота и материјалних добара, али разни догађаји, прилике, људи, било силом, било милом, све су га више гурали на попреште немира, јер је вечито био стављен између чекића и наковња. У самој међусобној револуцији, сви су му пребацивали ако седи миран код своје куће, тако четници да је комуниста, за што зна се иде глава, [а] партизани да је присталица четника, што такође не пише се добро. А Немци да је и једно и друго. Главе се не штеде, пљачке и паљевине од окупатора не престају, па су се појавили и неки Љотићевци, који отворено сарађују са Немцима, тако да је лична и имовна безбедност била дошла ни до шта. Нико није био сигуран кад замркне, да ће да осване жив, тешки и претешки су ово дани били за српски народ.

А они Срби, који су живели у тзв. НДХ, страдали су од усташа тако, да су убијани на хиљаде и то на најзверскији начин паљени и уништавани, и то само зато што су Срби, те је за њих наступило такво стање да су били приморати или се латити оружја за самоодбрану, или бежати у Србију. Било је и једног и другог, али је се огромна већина под вођством партизана-комуниста латила оружја, и ето тако, у овим преко крајевима ван граница старе Србије⁴⁹, устанак је се распламсавао таквом жестином да су се тамошњи Срби борили на живот и смрт. И све су то били неустрашиви борци, који су под вођством КП и под њиховим идеолошким преваспитавањем, постали и главни носиоци народног ослобођења, и уједно најбољи комунистички борци. Тако је се, стицајем околности и умешношћу комунистичког вођства, у ствари овај покрет српског живља за своје самоодржање, претворио у носиоца комунистичких револуционарних идеја, и сваки иоле разборит човек могао је увидети да ови људи који су били приморати за своје самоодржање и одбрану својих породица ступити у редове партизана, постају револуционарни борци, које више никаква друга унутрашњо-политичка организација не може задржати у оства-

⁴⁹ Под овим појмом аутор је, очигледно, подразумевао територију раније Краљевине Србије.

рењу њихових циљева које им је поставила партија. Јер, у идеолошком и моралном погледу нико им није био дорастао, а поготово не четници, који уопште нису имали никаква смисла за организацију и противтежњу том покрету.

Немци су припремали и извели неколико офанзива, ваљда њих 7, ради уништења овог партизанског покрета. Доиста, огромне су жртве које је српски народ претрпео у овим немачким најездама. Много и много је и партизана пало славном смрћу, али Немци их никада нису могли уништити, јер је њихово вођство увек избегавало свако уништење, и редови су се стално обнављали од нових придошлица.

Четници су силом мобилисали и имали су на броју много људства, али то је све била чиста бесмислица, јер ни 1% од овог њиховог људства није се хтео борити са партизанима, већ свукуд где би дошло до борбе бежали су, тако да је десетину партизана било у стању разјурити читав батаљон четника, јер се за старо, што су они проповедали, нико није хтео борити.

У 1943. год[ини] и званично од савезника призната је ова борба партизана. Енглески радио, Радио Лондон и Радио Њујорк били су пуни похвала за партизанске успехе, дајући им подршку да и даље наставе са уништењем окупатора. Ово додуше Енглезима и Американцима је било у рачуну да и макар само 1 немачки војник буде мање, а колико ће Срба за то платити главом њих се није тицало, јер никад их за неког другог сем за њих срце није болело.

Ја морам још једном објаснити у овој мојој забелешци, да сам још у почетку навео, да ћу записати догађаје само истинито и никако другачије. Мени није циљ да критикујем, хвалим, или кудим минуле догађаје из неких политичких разлога, јер у ствари ја се никада политиком нисам бавио. Али ми је циљ да ствари и догађаје прикажем у оној светлости како су се и збивали, и како сам их ја видео и преживео у добу у коме су се збили, и то само у светлости знате истине.

Већ у 1944. год[ини] у њеном почетку, слом нашег окупатора-Немачке, јасно је се видео. Те године, четници и Немци неприкривено су заједнички сарађивали ради уништења партизана, али све то је било узалудно, јер као што рекох, сем малих изузетак, мобилисани грађани у четнике нису се хтели борити против партизана. Узалудна је била сарадња и Милана Недића са Дражом Михаиловићем, народ је свесно видео да је пропаст Немаца, па према томе и ових његових сарадника неизбежна, па се томе није хтео ни супротставити. Додуше, ова сарадња користила је целој Србији утолико што није било неких већих паљевина и убистава од

стране Немаца (сем оглашених сарадника партизана) у овој години. Али су наши градови, као Ниш и Београд, страховито страдали од америчког бомбардовања, јер су Американци и Енглези на дивљачки и несавезнички начин у 1943. и 1944. год[ине] бомбардовали и у рушевине претворили, уз огромне жртве нашег живља, и Ниш и Београд. А Подгорица је сравњена са земљом без икакве војничке потребе. Као да им је мало било српских жртава, док у Загреб и Љубљану, и све градове у Словенији и Хрватској изузев Славонског Брода, није пала ни једна бомба. Дакле ми Срби нисмо штеђени ни од наших савезника. Оно додуше, ни ми сами себе нисмо штедели.

СЕЋАЊЕ НА ОДСТУПАЊЕ ПРЕД НЕПРИЈАТЕЉЕМ 1915. ГОДИНЕ

Не могу пропустити да ме нестане са овог земаљског света, а да не опишем доживљаје и преживљаје за време мога дечаштва, у претешким годинама за српски народ 1914-1919. год[ине]. О том периоду времена, у коме је сваки Србин, сваки српски дом и српска породица, несебично истински дали све од себе, да би од обесних аустроугарско-немачко-бугарских империјалиста и тлачитеља сачували своју слободу, и уједно и остале југословенске народе спасли империјалистичког ропства. Сви смо ми тада, са готово незнатним и ништавним бројем саможиваца који су у мутном ловили рибу, били искрени родољуби и патриоти, и без роптања приносили и себе и све што смо имали на олтар отаџбине.

Када је почео рат 1914. год[ине] ја сам имао 15 год[ина]. Тога дана, када је објављена мобилизација, 14. јула 1914. год[ине]. сахранио сам оца. Остали смо иза њега ја и старији ми брат Миладин, ученик VII р[азреда] г[имназије], мати, три сестре. Када смо се враћали са гробља, црквено звоно злокобно је објављивало мобилизацију, а одмах сутрадан рат је почео. Напали су на нашу земљу обесни Аустро-Угри, са својим многобројним, свежим и добро опремљеним дивизијама, да нас прегазе, униште и створе у прах и пепео, јер смо били велика сметња њиховом господству, које је научило да бесно живи на рачун поробљених народа. Били су то најтежи дани у историји напаћеног српског народа од Другог српског устанка 1815. год[ине], јер за нас слободољубиве Србе, било је бити или не бити. Аустро-Угарска монархија, која је бројала преко 50.000.000 становника, богата, бесна, опремљена најсавременијим оружјем тога времена, напала је на нашу слободарску Србију, која је имала само око 4.000.000 становника, исцрпљену са два претходна рата, али на народ велики духом, спреман пре да [пре] умре на бојном пољу него ли да изгуби своју слободу и буде поробљен. У тим слободарским традицијама ето, и ја сам био одгојен и васпитан, и од учитеља и од родитеља, и гледајући како наши, готово голоручки војници, десетоструко малобројнији од непријатеља, ломе његове најбоље дивизије, оружајући се заплењеним оружјем, подносећи при томе неописиве напоре, топећи се и сами у овим тешким напо-

рима, и у мене је расла жеља да, иако још дечак, ма чиме допринесем одбрани наше отаџбине Србије.

Мајке, сестре, очеви тога доба, херојски су подносили растањке са својим синовима и браћом, јер су знали да цене слободу коју су они отишли да бране, мада су знали и то да ће многи и многи од њих остати заувек на бранику њихове слободе.

Ето тако, дочеката је и 1915. год[ина] и са њом страшна епопеја Албанске голготе, када је удружена Аустро-Угарско-Немачка сила са северозапада, и срамна Бугарска [сила] са истока и југа, нагрнула да уништи изранављену и изнурену српску војску, и да је натера да срамно капитулира или да часно повлачећи се нестане и пропадне од зиме, глади и болести у албанским беспутним гудурама. А српски народ изабра ово друго и крете путем голготе.

II

Септембра месеца 1915. год[ине] брат ми Миладин, са осталим младићима његова годишта, би позван на војну дужност у команду војног округа. Сви смо осећали да нам се спремају страшни дани. Нико не би жалио дати све од себе да се обесним освајачима наше слободе стане на пут, и давано је све, мада је се накнадно видело да је сила која нас напада голема и преголема. Ја сам рекао мојој мајци да се и ја морам јавити на неку војну дужност, јер да нећу непријатеља дочекати код куће скрштених руку. Ићи ћу са нашом војском, помагаћу јој што будем способан, па шта буде са њом, нека буде и са мном. Видео сам да јој није било лако, колико јуче испратила је једног сина, а сада мора и мене. Није ме заустављала, није на расанку плакала, ни она ни сестре ми. Дала ми је мајчин савет да се чувам и спремила ми у војничку торбицу од ланеног платна најнужније ствари за војника и једно ћебе, дала ми 20 дин[ара] трошка (јер више није могла), и испратила ме са њеним благословом. Отишао сам у Косјериће, на војну станицу. Начелник станице (што би се сада звало командантом), био је мој бивши учитељ Павле Гајић (стрелан на Буковима од Немаца 1941. год[ине], 18. јула). Ја сам му се јавио и молио га да ме прими на војну дужност. Примио ме је без поговора, и дао ме на дужност војног писара, али сам, с обзиром на недостатак људства вршио и редовну стражарску службу код војних магацина и других објеката.

Дужност коју сам вршио није била лака, али с обзиром на моја патриотска осећања и сазнања какве све тегобе подносе наши војници на фронту, ја сам је вршио не осећајући никакву тешкоћу. Почетком октобра [1915] трајале су тешке борбе са непријатељима на свим фронтовима, и једног дана, октобра месеца, непријатељске трупе продирале су са свију страна у нашу земљу. И почело је одступање наше храбре војске, уз херојску одбрану сваке стопе наше напаћене земље. Начелник станице био је обавештен, када су Аустро-Угри заузели Ваљево и да надиру ка Ужицу, да са станицом и људством има одступити тек када непријатељ буде у Ражани. Тако је и учињено, и ми, целокупно људство станице, са запрегама и војничким намирницама, једног хладног кишовитог [јутра, дана?!], кренемо у одступање, у неизвесност, а многи од нас никада се више и не вратише својим домовима, својој породици.

III

Још од првог дана одступања, почеле су праве тегобе једне војске у одступању, оскудне са свим и свачим. Свако од нас није имао другог одела сем оног што је од своје куће понео. Исти је случај са обућом и чарапама, све је то било већ истрошено и дотрајало. Сећам се, у почетку било је по 1 килограм хлеба на сваког војника, за друго снаћи се како знаш. Киша и хладно време, и оно рано за ово доба године, непрекидно су трајали. Први дан преноћили смо у Карану, на 20 километара од Косјерића. Тражили смо управо целе ноћи место ненаспавани, јер је непријатељ већ био ушао у Косјерић, па смо се бојали изненађења, и наставили [смо] пут ка Пожези. Киша не престаје, воде набујале, а Скрапеж [се] излио из корита и поплавио сва поља око Пожеге. Последњи смо прешли мост, јер је одмах по нашем пролазу срушен минама. Да смо закаснили 1/4 сата било би доцкан, воду не би могли прећи, и стигао би нас непријатељ.

Пожега, мала варошица, препуна је војске у одступању, избеглица, тако да су биле пуне не само кафане, и друге погодне и непогодне зграде, штале и шупе, већ је се и улицама тешко кретало од масе народа. Читаве породице, уплашене непријатељским зверствима у Мачви 1914. год[ине], напустивши своје домове бежале су пред непријатељском најездом. Цео тај свет, заједно са војском из западне Србије, Шапца, Ваљева, Лознице, Ужица, Обреновца итд,

слио је се овде у Пожегу. А Пожега, опкољена са свију страна изливеним рекама, из које се није могло изаћи пут даљег одступања, пут Ариља и Ивањице, а да се не гази пуно, 500 м[етара]. Вода до колена многима је показала да је пут одступања, пут избеглиштва, тежак пут, те су многе жене, деца и старци остали у Пожеги или зашли у оближња села, да ту сачекају непријатеља.

Ми смо морали одмах, пред само вече, кренути на даље одступање. Мокри од кише до голе коже, газили смо разливене реке око Пожеге, негде и до појаса, и кренули пут Ариља. Путовало се целе ноћи, и у само свануће стигли смо у Ариље. Ту смо се одморили неколико часова, у неком пољу и блату, па затим кренули пут Ивањице, јер је и непријатељ пристизао. Киша није престајала. У неко доба ноћи дошли смо у Ивањицу, у неко поље пред Ивањицом. Ту смо занемаривани [?!] у непрегледној маси војске и избеглица, али срећом, то поље било је ограђено добрим прошћем дугим 2 метра те смо час посла накупили веће количине овог сувог огрева и наложили добре ватре, те се сушили и осушили, јер је и киша престала. У Ивањици смо остали 2 дана. Хлебац смо и даље примали, а уместо јела, ко је имао новца куповао је јабуке, јер их је било у изобиљу, и то одличног квалитета. Ја сам имао од понетих 20 дин[ара] од куће још неки динар, те сам за ова два дана уз лебац увек имао и јабука.

После два дана кренули смо на даље одступање, пут Сјенице, уз планину Јавор. Пут до на врх Јавора био је просечен, али није био калдрмисан, те је се услед велике кише претворио у прави блатњавац. Моји опанци су се продерали. Додуше, и поред тога ноге су ми увек морале бити мокре, али у ову подеротину улазило је и блато, но некако све је се то подносило као саставни део овог одступања, што је у ствари и било. До на врх Јавора путовали смо цео дан и стигли у само вече. Залогоровали смо код саме бив[ше] карауле на старој српско-турској граници, код споменика јаворском хероју из рата 1876. год[ине], мајору Михаилу Илићу⁵⁰, подигнутом на његовом шанцу, одакле се бранио од Турака. Киша је наставила свој посао, а како је Јавор био на великој висини, то је била у ствари ледена киша. Караула је имала једно пространо одељење, као кафана, а под овим је био подрум. Све ово било је пуно војника, али сам се ја у неко доба ноћи успео да угурам у подрум. Таман сам

⁵⁰ *Михаило Илић* (1845-1876), мајор српске војске, командант Ужичке бригаде у Српско-турском рату 1876-1878. Погинуо у борбама на Јавору 1876.

прозебао напољу до костију, [а] овде се уз ону масу војника загрејао и заспао, када је се под над нама, који је био од дебелих дасака, уз тресак и кукњаву и вику војника провалио, и срушио делимично посипајући нас ватром, тако да смо збуњени, не знајући шта се догађа, заглавили врата отресајући са себе посути жар, и направили још већу гужву. У ствари, када смо и ми из подрума и они више нас успели да изађемо напоље, установили смо шта је било. Они над нама ложили су ватру на овим брвнима, мислећи да је доле земља. Међутим, брвна су се запалила и погорела, те је се под у неколико провалио, и ватру сасуо на нас доле. Срећом, сем неких мањих опекотина није било тежих повреда. Али сам дигао руке да поново улазим у подрум, мада је ватра загашена.

Сутра рано, кренули смо пут ка Сјеници, преко Калипоља.⁵¹ Одавде до Кладнице⁵² није било никаквог пута, али терен није био лош, ишло се само неким ливадама. У Сјеницу смо стигли други дан. Тада је Сјеница била права мала турска касаба, начичкана кућерцима и ћепеницама, све куће су биле покривене шиндром. Само је једна зграда била лепо зидана на спрат и велика, и рекоше нам да је то основна школа. Овде сам сусрео и мог брата Миладина, али је он још истог дана кренуо даље. После дводневног застоја у Сјеници, кренули смо даље, пут Новог Пазара. Ледена киша била је наш пратилац. Настало је право беспуће, кретали смо се полако у непрекидној колони људства и возова, све даље и даље у неизвесност, али још без помисли да се предамо непријатељу.

Наишли смо на планину, Рогозна се зваше. Ту је већ падао и снег-лапавица. Али, уз застанке и конаке, ишло се све даље и даље, тако да смо стигли и у Нови Пазар. Још из доласка угледали смо мноштво минарета од турских џамија, заборавио сам колико смо их набројали, али за овако мало место, доиста било их је доста. Иначе, сама варош је била никаква, сокачићи, ћепенци, и куће чатмаре под шиндром. Једно је било добро, имало је да се купи меса, сира и масла довољно, само је требало имати новца, а ја сам тај новац био готово потрошио, од понетих 20 дин[ара] нисам имао више од 2 дин[ара]. Морало је се чувати, и још од Сјенице добијали смо само 1/2 кг сува хлеба, и то је било све следовање. Глад, прљавштина, вашке и болести већ су се јављали, као вечити пратиоци у овој нашој великој трагедији.

⁵¹ Калипоље, село у близини Сјенице.

⁵² Кладница, село у близини Сјенице.

Из Новог Пазара кренули смо после једнодневног одмора, пут Косовске Митровице. Опет немогућ [пут], киша, блато, и све могуће невоље, које су се из дана у дан повећавале. Стигли смо у Митровицу и утопили се у огромно море војске, возова, избеглица итд, јер је се у ову варош у свом одступању сручила цела наша земља, тј. све оно што је одступало пред непријатељем и са истока и са северозапада. Ту сам нашао мог брата Миладина. Каже да су о њима регрутима престали водити рачун и давати им храну, те смо од тада били стално заједно. Ја сам био потрошио и последњи динар, али срећом, он је имао још неколико динара. У овом хаосу, од препричавања шта ће све бити са нама, многи су почели губити морал и враћати се натраг, не мислећи да иду право у руке непријатељу. Чивтари-Арнаути, злурадо су нас гледали и на сваки начин покушавали да од нас дођу до пушака. Многе од наших који су се враћали кући побили су из заседе, јер су они у оно време за нас били прави зверови.

У Митровици смо били два дана, па је дошао наш начелник станице и саопштио нам да сво оружје које смо гонили у колима бацимо у Ибар, што смо и учинили. Затим нам је саопштено да се станица расформирала, и да се имамо ко хоће јавити на дужност у друге војне јединице, а ко неће, нека ради шта хоће.

Ја и мој брат Миладин јавили смо се на војну дужност у интендантски воз Моравске дивизије, 3. одељење. Командир одељења, поручник Никола Јанковић, примио нас је оберучке, јер му је много возова остало без тераоца, пошто су многи Власи, који су претежно сачињавали ову војну јединицу, вратили се кући. Добили смо свако од нас по кола и волове, и на колима по неколико џакова брашна, што је било намењено за крајњу нужду дивизијске резерве. Добили смо и по један војнички шињел, али од обуће нисмо добили ништа више, а ја сам био готово бос.

Хладна киша наставила је свој посао, а ми смо по беспућу пошли полако пут Пећи. Дању води и терај гладне волове, гурај у кола, а ноћу стражари поред кола, чувај гладан брашно у колима, јер ти га часком скину и однесу, па ти не гине 25 батина. А нама следовања у хлебу нема, понекад добијемо по мало меса и то је све. Новаца немамо, гладна епопеја сједињена са другим невољама све се више развија. До Пећи смо путовали неколико дана, и стигли смо у Пећ по кишовитом зимском дану. Ветар је завијао са Руговских планина и Проклетија, носећи мокар снег, и пробијао нас је до костију. Изгладнели, у дроњцима и без обуће, залогоровали смо у пољу пред Пећи, где није било никаква горива да би мокри и прозебли могли се

огрејати и осушити. Хране нисмо добили никакве, а још кад погледамо каква су се све брда пред нас испречила, сви смо са зебњом у срцу очекивали сутрашњицу. Непрекидно море од војске, возова, избеглица, прекрило је цело поље око Пећи и са зебњом чекало шта ће донети наредни дани, а то је да ли да се иде напред у непроходна брда Проклетија, или да се вратимо у руке крволочном непријатељу Бугарима, јер су нас сада они гонили. Заноћимо се у пољу. Ја и брат мој Миладин бацили смо једно ћебе на мокру и блатњаву земљу, легли и покрили се другим ћебетом. Чврсто смо се сабили један уз другог, да би нас топлота наших тела колико-толико загрејала, јер било се дошло до смрзавања. Али младост, оптерећена физичком премореношћу, може много да издржи, и ми смо оба заспали.

Када смо се у свитање дана пробудили, осетили смо на себи пријатну тежину, јер нас је снег био дубоко затрпао, па нам је под његовим покривачем и нашим ћебетом било топло. Устали смо, јадни и гладни, јер хране ни од куда. У јадно доба наређено је да нам се од брашна које смо гонили, а које нисмо смели пипнути, подели по једна торбица брашна. У том је наређено да се овде, у Пећи, има уништити сво наоружање, сва спрема и возови, који се преко албанско-црногорских планина не могу превући. Није ми циљ и нисам ни обдарен да би ту трагедију могао описати, то су учинили многи други пре мене, јер ја овде, у бледој слици, приказујем само моје доживљаје. Нама је командир наредио да откачимо и уништимо задње делове од кола, а на предњи део да натоваримо брашно које смо гонили, а њега је било још свега по 2 џачића на кола, јер оно рест узео је штаб дивизије, ваљда да је подели војсци, а нама је најстроже наређено да имамо по цену живота чувати по ова 2 џачића, свега око 60 џачића по 30 кг, јер то је сва резерва брашна коју има дивизија.

Сада смо имали горива да се огрејемо и осушимо. Буктале су ватре од наложених задњих делова кола, и вазда друге спреме која се није могла преко брда и беспућа превести. Грејали смо се и сушили, кували скроб од добивеног брашна и коментарисали куда ћемо даље и шта ће са нама бити. Заноћили смо на истом месту. Сутрадан, многи нису били на свом месту, вратили су се. Преданили смо, и зашто је требало да у само вече добијемо покрет, не знам. Кренули смо са изгладнелом стоком, која већ данима ништа не једе, мраз је био страховит, душа је се у нама ледила од мраза и неизвесности, али се, ето, ишло-одступало незнано куда. Одмах по поласку нагазили смо на неку реку, ваљда ће бити Бистрица⁵³, неколико смо је пута газили

⁵³ Бистрица (Пећка), река.

готово до колена нашим већ залеђеним ногама, а ја готово босим. У јадно доба стали смо да преноћимо. Само, мраз страховит, ноге мокре и залеђене, а нигде ни куће ни дрвета. Целу ноћ смо скакали и кретали се у кругу, да се не би потпуно заледили. Страшна је то ноћ била, никада јој краја. Када је свануло, командир је извршио смотру. Једна трећина војника нестала је, побегли су, вратили се кући, мада верујем да је ни један није видео, јер су морали бити заробљени.

Од тог конака кренули смо уз брдо Проклетијске планине, у право беспуће, сибирску зиму и снег, у дроњцима, готово боси, гладни. Овај крај насељен је Арнаутима, понеки Црногорац. Ипак, ко је имао новца у сребру, могао је од њих купити 1 кило пројиног хлеба за 10 дин[ара] у сребру, што је за тадашње прилике била огромна сума, као сада 10.000 дин[ара]. Али, мало је било тих срећника да имају новца и то у сребру, а ја то никако нисам имао још од Митровице.

Невоља човека нагони на многе неваљале ствари, па је се и мој брат Миладин досетио како и на који начин да дође до неког динара. Додуше, ово је видео од других патеника. Дакле, још од поласка из Пећи, запрежна стока разних јединица, коњи и волови, почели су масовно услед глади и изнурености липсавати, и спадати са ногу. Њихови тераоци су их остављали на путу, и ишли даље. Маса од ове липсане стоке раскомадавана је од стране гладних војника и избеглица, и служила нам [је] за исхрану, али имало је логора где је овакве стоке остајало много, више неголи се могло ту појести и понети. Поготово није било дрва за печење и кување, а ни соли за сољење, а о хлебу ни говора.

Арнаути, као гладне хијене, чекали су околу одлазак главни-не наше војске, па су прилазили логору и попадали стоку после стрпљивог чекања да се одморне, и давши им и по мало хране, дизали на ноге и одгонили својим кућама. На једном месту, гледали смо како један Арнаутин диже два некада тако дивна и поносна вола колубарца, који су услед глади и изнурености спали са ногу и остављени лежали у напуштеном логору. И зачудо, успео је да их подигне и потера кући. Тада је мој брат Миладин истрчао из колоне и стао пред њега и рекао му да су волови његови, да их не сме дирати, сем да му их плати. Брзо су се погодили, Арнаут је дао неку десетину динара и волове отерао, али из даљине смо видели и друге војнике који су га срели и од њега волове узимали као своје, уз његово узалудно доказивање да је волове купио. Овај случај поновио је мој брат 2-3 пута, те је ипак направио неки динар, али која фајда у папиру, а сем за сребро и злато за друго ништа лебац се није могао да купи.

Од Пећи, па све до Крфа, сваки одмор и сваки коначак наш био је обележен лешевима наших војника, наших хероја, који поштеђени од непријатељских куршума умирали [су] од најстрашније смрти, од глади. Непрекидно се пролазило поред лешева ових хероја који су, лежећи уз ватру коју су наложили њихови другови, легали да загреју своје до краја исцрпљено тело, и тако умирали, тихо, без роптања и јаука. У прво време ова нам је слика била језива, али идући даље, патећи се и мучећи, некако се навикло као на део наше патње, и то њен завршни део. И доиста, у доцнијем времену, наше су патње толико отежале, да је много нас, а ја сам један од тих, овакву смрт прижељкивало. Услед нечистоће, вашке су се толико намножиле да ниси на оне наше прње од одећа могао нигде ставити прста, а да не притиснеш на неколико вашки. Времена за чишћење и парење није било, јер смо стално били у покрету, а и да га је било ми нисмо могли скинути са себе ове прње да паримо и перемо, јер друго ништа нисмо имали обући, а зима је била страховита, те се голо није могло опстати.

Ето тако, са овог последњег коначака где сам стао, ујутро, промрзли до костију, гладни, без мрве икакве хране, мада смо на двоколицама имали по 3 џачића брашна, [пошли смо даље?!]. Али, могао си умрети гладан, ово је било забрањено дирати. Пошли смо уз неко страховито брдо, које није имало никаквог пута, мислим да се Чакор зове. Од оно возова што је преостало у Пећи, при поласку уз ово беспуће и врлети морало је бити уништено још преко половине. Ишли смо као мрави, ове наше двоколице више смо гурали ми и преносили преко врлети, него она напаћена изгладнела стока, која је такође гредом падала, остајала, липсавала, и од гладних људи [бивала] раскомадавана и једена. Али, све је то било ситно и ништавно да би се човек нахранио, јер на једног цркнутог вола или коња, била је премија да можеш доћи на ред да узмеш парче меса. Дневно се није могло прећи више од 1.000 метара, али срећом, у овом беспућу било је неке ситнине, те се могла ложити ватра и грејати се на диму оном на ватри, с обзиром да сирова дрва затрпана снегом тешко дају жар и пламен.

Ја сада не знам колико смо дана ишли уз ове врлети, али знам да је то био најтежи пут за време ове наше епопеје. Да би тегоба била још већа, на њему нигде није било пијаће воде, а снег се није могао топити за пиће, сем на биваку, тако да смо морали јести преко дана овај ледени снег да би утолили жеђ. Знам да је моја јединица, после неколико дана хода уз ове врлети, стала и услед изнурености стоке нисмо могли даље, док се стока ма чим не нахрани.

Командир је одредио један вод војника са оружјем, и сваког тераоца, да се имамо вратити натраг, у подножје овог проклетог брда, и наћи и купити сена за стоку. Ако га Арнаути, који су сачињавали насеља у подножју брда, неће да продаду за новац, ми да им га узмемо силом. Овај повратак за нас је био као смрт. Изнурени, јадни и гладни, треба да се вратимо назад низ ове врлети, а затим под теретом да се пењемо поново. А доле нас чекају Арнаути, жељни да на нама искале све неправде које су им учинили покварени чиновници и жандарми за време наше владе. Али, у војсци поговора нема, пошли смо и котрљали се низ брдо, и у самом подножју брда нашли смо једно арнаутско село, и у њему су се видела неколика стога сена.

Наш вођа зовнуо је старешину села, али са њим су дошли и сви мушкарци Арнаути, гледајући нас попреко као најгоре душмане, и не говорећи ни једне речи. Вођа је [све] објаснио старешини и молио да нам прода једно сенце, у коме није било више од 300 кила. Нудио је новац у сребру колико зацени, али је старешина категорички одбио продају. Дакле, морали смо употребити силу да би дошли до сена, без кога се нисмо могли вратити у јединицу. То је и учињено. Претходно су бачене у поток 2-3 бомбе ради застрашивања, а затим су патроле напериле пушке на искупљене Арнауте, а ми смо сваки свезали по бремчић сена од 10-15 килограма. Понели смо бремена, али провалије куда смо морали пети се уз брдо биле су велике, и литице стрме тако да смо ми, изнурени и изнемогли, на више места смањивали наша бремена, и једва да смо донели до логора по 5-6 кг сена.

Заноћили смо у некој страни, снег је падао, те смо ја и мој брат скупили се и легли у двоколици. Таман кад смо били заспали, пробудио нас је страховит тресак и лом. Били смо избачени из двоколице. Када смо дошли себи, видели смо шта је било. Наиме, како је страна била велика, а ми двоколицу нисмо привезали ни за какав пањ, дрво или колац, она је полетела натрашке низ брдо, али се срећом одмах зауставила, односно преврнула и нас избацила.

Сутрадан кренуло се даље. Кркљанац је сваким даном бивао све већи, ишло се све тежим тереном. Овим брдима и провалијама никад краја. Ипак, једног дана, видели смо да смо близу врха. Само је требало прећи једну залеђену литицу и ушли би у неки поток, готово на самом врху брда. Из подножја брда чула је се борба наше заштитнице са Бугарима који су надирали. Овде је био велики кркљанац услед тешког пролаза, збиле су се колоне возила, некакве стоке коју су лиферанти терали за исхрану војске, и разних

возова избеглица, деце и жена. Све је то стајало, чекајући на овај узани пролаз да би ишло даље. А са леве и десне стране овог кланца, надвисиле су се некакве литице ових проклетих Проклетија.

После подне, овог кратког зимског дана, на овом пролазу-литици, настала је велика вика, дрека, псовка и кукњава. Наишао је наш Трећи прекобројни пук, који је био у заштитници, и после борбе са Бугарима одступио је. Одређена чета бораца ишла је пред пуком и, по наређењу њеног команданта, са овог путељка чистила је све у провалију да би се направио пролаз војсци. Возови, стока, коњи, волови, ствари, све је то гурато са путељка у амбис. Видећи да и нашу колону возова чека иста судбина, ја и мој брат брже боље смо са двоколица отворили један џак са брашном и у наше војничке торбице насули по пуно брашна, које сам ја окачио себи на рамена, а мој брат је узео нашу ћебад и друге ствари. У том су стигли војници који су чистили пут. Видећи брашно на колима, навалили су војници и други свет да га развлачи између себе, тако да је се направила још већа гужва. Видећи то, дотрчао је командант пука, један од најопаснијих официра, Аца Стојишић, са својим штабним официрима, и настало је ударање корбачима, вика и псовка на војнике, тако да је моментално све било гурнуто у амбис, и теглећа стока, и кола, и преостало брашно.

Ја сам се у овој гужви изгубио од мог брата и моје јединице, и како је баш у овој чети која је чистила пут било војника мојих комшија, Вељко Стојнић, Будимир Максимовић и др[уги], а њен командир је био рез[ервни] кап[етан], мој познаник Обрад Протић, ја сам се придружио њима, да бих тако извукао главу из ове гужве. А да би гужва и несреће били још веће, Арнаути, који су прижељкивали погодан тренутак, сада су га дочекали и засели за стене са десне стране литица, [и] осули су брзу пушчану паљбу у ову гужву од људства, стоке и избеглица, тако да је паника настала још већа, стали су да падају мртви и рањени. Видео сам мајку која је преклињала да јој неко понесе дете, јер га она изнурена није могла носити, и остала је крај њега на милости овој арнаутској банди. Маса је кренула лево и напред преко литице, тучена на овом брисаном простору са десне стране. Ја не могу описати сада каква је то била страховита погибија, која је трајала пун један сат, све док овај исти, Трећи прекобројни пук, није прешао литицу која је била пред њим, и заклонивши се за брдо, хитно ове уморне хероје, један батаљон, послао да се пужу уз литицу где су били Арнаути, и тако их отерао. Али, оно мало хране и стоке за храну што је било, остало је у овим гудурама, као плен овим Арнаутима.

Ја сам одступао са овим војницима, куршуми су звиждали, али ови стари ратници, идући у развијеном поретку, нису им придавали никакву важност. Литица је била много стрма, снег и поледица, клизало је се на сваком кораку. Ја сам имао на себи три торбе, торбу упртачу од кострети, са поврацима свезаним на прсима, [и] у њој сам носио личне ствари, а преко рамена сам имао две војничке торбе и у свакој најмање по 5 кг брашна. Био сам и гладан и жедан, изнурен до бесвести тако да, и поред тога што сам умирао од глади, да бих могао прећи овај непролазни пут под кишом арнаутских куршума, скинуо сам са себе једну торбицу са брашном и дао је једном од војника. Ето тако падајући, дижући се, али идући стално напред, некако смо превалили и ову последњу препреку на Проклетијама, и прешли на црногорску страну Проклетија у један кланац, који је водио као пут у правцу Рожаја. Већ је се било смрачило, када смо законачили. Дрва је срећом било доста, јер је шума била велика. Запалили смо једну суву кладу, и целе ноћи смо седели око ње и грејали се. Војник ком сам дао торбу са брашном однекуда је ишао и дао ми један пексимит, који ми је мало повратио снагу. Пред зору, од белог брашна које сам имао у другој торбици, метнуо сам једну шаку у мало кључале воде, промешао и овако неславно у сласт појео. Када је свануло, војници са којима сам био морали су поново у заштитницу, те ме је командир Обрад удаљио од чете, тако да изгубљен од своје јединице остао сам сам, без икаквог познаника, и кренуо са хиљадама оваквих као што сам био и ја у правцу Рожаја.

Изгубљен од своје јединице и свога брата, поред свих осталих тегоба и недаћа, тешко ми је падао [...].⁵⁴ Мислим да сам два дана путовао до Рожаја. У торби сам имао срећом још брашна, те сам кувао скроб и утољавао глад. У Рожају сам преноћио и сео на ограду неког моста, мислим преко Лима, и цео дан чекао и гледао да ли ћу ма кога видети од моје јединице. Али, било је узалуд. Био сам изгубио сваку наду, када је пред само вече наишао мој брат, који је се био вратио да ме тражи. Колика је то радост за мене била то се не може овде исказати, а тако исто и за њега. Прича ми да је се он у оној пометњи и гужви, са већим делом јединице, напустивши двоколице и запрегу, [...] гурнувши их од стране војника као и моје у провалију, упутио право, односно лево, уз литицу и јендек, куда је гужва била мања, да је туда прошао и командир. Да су уз велике напоре прешли литицу и спустили се у неку велику шуму, где су наишли на лиферантску стоку напуштену од тераоца, те да је он

⁵⁴ Нечитко.

изабрао два добра вола, свезао им на рогове његове ствари са ћебетом, те себи олакшао терет, и тако су изашли у безбедну зону. Половина људства из наше јединице је се изгубила (она никада више није ни дошла), а он је се свукуда распитивао за мене. Тек му је неки Јово пекар, који је некад служио код мог оца, рекао да ме је видео у Рожају. Он је се вратио читав дан хода да би ме нашао. После излива радости погледао је и видео да нема торбе са брашном, а у другој једва две шаке брашна. Запрепашћено ме је упитао, а где ми је брашно? Ја сам му све испричао. Од муке је хтео закукати. Па вели јадни смо обадва, шта ћемо јести, мени су синоћ испод главе када сам заспао украли мањерку у којој је било мало кајмака што смо га купили још у Митровици, и чували за крајњу нужду. Сада имамо да мремо од глади. Упозорио сам га да ће још бити отекле стоке успут, борићемо се да нешто добијемо, а ваљда ће нам и браћа Црногорци нешто дати. Али ово друго било је празан разговор, јер они нису давали ништа, што ће се и доцније видети.

Пошли смо даље са нашом јединицом, у којој није било ни пола војника од броја који је из Митровице пошао. Мој брат Миладин терао је нађене волове, на неколико места могао их је продати, али командир му је забранио да то учини, а није их хтео ни заклати да подели гладним војницима. Била је то права рђа од човека. Лешева је за нама остајало све више и више, наше славне хероје косила је глад и болест. После дан-два хода од Рожаја, дошли смо до Андријевице и ту наишли на добар пут, прави пут, само смо сада били без возила. Зима је стезала све више, већ је био децембар месец, снег је падао готово без престанка. Једне ноћи заноћили смо у једном шумовитом потоку, газили смо неку воду, па од снега и воде били смо скроз мокри, а снег је сипао са олујом и вејавицом. Дрва смо секли дубећи шуморике [?], али с обзиром да је била скроз мокра и сирова, а на њих се стално обрушавао снег, [па] сем дима друге топлоте није било. Ето тако, преседесмо јадни и мокри, гладни ослабели, целу дугу зимску ноћ покрај овог дима, не оставши ни да се згрејемо, а јадно још да се сушимо, готово ослепели од дима.

Сутрадан требало је кренути, али куда, мокар и гладан. Ми војници смо се здоговарали и пошли смо по околним брдима у снег и вејавицу, да тражимо где црногорску кућу и нешто да поједемо. У групицама по 2-3 кренули смо. Ја сам пошао још са једним старијим другом, јер брат од волова није смео никуда. Ишли смо преко брда и потока, по снегу до гуше, и око подне изашли на неку висораван. Тамо смо нашли једну бедну црногорску кућу, у којој је био један

старац са женом. Молили смо да нам даду што за јело, новца немамо. Он је узео једну земљану чинију, пришао једној качици и из ње извадио из туршије дивљих јабучица пуну чинију, и дао нам. Узели смо да једемо, али ма колико да смо били гладни, то је било толико кисело да наши празни и болесни желуци нису то могли примити. Ми смо му захвалили и јабукe оставили, а он друго ништа или није имао, или није хтео нам дати. Вратили смо се натраг, али не истим правцем, не би ли наишли још на неку кућу, али нисмо у овој планини нашли никакве више куће. По богазу пута у шуми, у снегу, наишли смо на трупину једног угнутог или заклатог вола. Ваљда су га војници смотали од неке јединице, овде завели и заклали, понели што су могли, и остатак од ребара оставили у снегу. Услед мрза и снега месо се није било укварило, те смо нас двојица узели колико смо могли, и пошли. Пред саму ноћ, стигли смо нашу јединицу, готово под сам врх брда. Једва смо чекали где ћемо законачити, да би нађено месо скували и појели. Али, били смо лоше среће. Када смо изашли на врх брда, било је неко доба ноћи. Ноћ је била мрачна, хладна, са ситним снегом и леденим ветром. Ту је било и назови неко село са неколико кућа. Али, што је најгоре, на овом брду где смо законачили, био је сам сув камен, без иједног дрвета. А камен је био такав као пободени шиљци, да се ни лећи на земљу, односно снег, није могло. Војници су у близини пронашли некакав забранчић, са нешто ситне шуме, али то је Црногорац чувао са оружјем. Узалуд му је наш командир давао 200 дин[ара] за неколико нарамака дрва, он није дао. Тешко је било преживети и ову ноћ на том брду, мокри, изнурени, гладни, боси и у дроњцима.

Нас неколико здоговорили смо се и послали мог брата и још једног друга који је имао новаца, јер ми га нисмо имали, да види у некој кући и нађе конак. Они су отишли, и после не много времена су се вратили и рекли нам да су нашли ту близу да преноћимо у једној кући, и платимо по 1 перпер за преноћиште. Узели смо наше торбе и пошли. Када смо дошли пред ову кућу, напред је ишао и у кућу ушао друг који је се за преноћиште и споразумео. Како је ушао на врата, у овај црногорски трап а не кућу, јер то је било закопано у обалу и само покривено плочама, дочекао га је Црногорац са пиштољем у руци и раздерао се колико је могао: **Не мо'ш овамо!** Он му је објаснио да је жена из те куће дозволила му да нас 5 ту преноћимо по 1 перпер од главе, и да јој је он већ платио конак. Али је он завикао да је он газда куће, и у кућу нама не да. Тада је овај друг плануо и извадио бомбу, и рекао: **Е вала ћемо и ја и ти и кућа**

отићи у ваздух када си такав скот да нам ни за новац који смо дали твојој жени не даш преноћиште! Но Црногорац је стао кукати и запомагати: **Аман, браћо Црногорци, хоће Србијанац да ме бомбардира, помагајте, недајте**, и слично. Однекуда из мрака дотрчало је неколико Црногораца. Сви су били наоружани, али нам нису смели прићи, и однекуда су довели једног нашег официра са неколико наоружаних војника, који нас [је], као некакве разбојнике, позвао да пођемо са њим у штаб. Како су тада, поред све наше несреће, код несавесних официра владале и батине, а видећи да је ово у ствари неки несхватљив човек, ја сам мрдноу у мрак и с обзиром да је ноћ била тамна са снегом, ветром и вејавицом, а изгледа да ни војници који су нас спроводили нису имали жељу да нас у штаб доведу, што сам доцније видео да је било тачно, на мене није нико обратио пажњу и ја сам се у овом мраку изгубио.

Али моји јади тек сада долазе. Наједаред остао сам сам у ноћи и вејавици, без оријентације. Сем завијања ветра ништа се друго не чује нити се види. Ипак, морао сам да се крећем и тражим излаза. Куд год пођем, само је разбацано ситније и крупније стење, снег преко колена, на сваком трећем кораку посртање и падање. Дуго сам лутао и већ сам мислио да ми је крај, и да се до сванућа морам смрзнути, али сам моментално чуо чактар који обично носе овце. Значи да негде близу има кошара⁵⁵ или појата.⁵⁶ У ствари, идући у правцу одакле је долазио овај звук, ја сам наишао на једну кулачу⁵⁷ закопану у обалу, у којој су биле овце. Пипао сам и нашао врата која нису била закључана, али су се тешко отварала, тако да сам упао право у руке једног крупног старијег Црногорца. Дочекао ме је са речима: **А, пасја погани, нећеш никоме више ништа украст!** У руци је држао велики бјелокорац пиштољ са тулумбетом.⁵⁸ Доиста сам мислио да ми је овде крај, али сам ипак дошао себи, и почео га молити и говорити му да сам случајно залутао, и тражио преноћиште у овој напољу неиздрживој ноћи. Видећи моје јадно стање, а и да сам сам, ваљда се и уверио да нисам пошао у крађу стоке. Није ми дао да код њега преноћим, само ми је показао којим правцем да идем да би дошао до логора. Ишао сам и ишао, и то све уз брдо, преко камењака, Бог би га знао колико дуго. Тек после

⁵⁵ Кошара, стаја за овце.

⁵⁶ Појата, стаја за крупнију стоку.

⁵⁷ Кулача, такође објекат за стоку.

⁵⁸ Револвер.

пола ноћи, нагазио сам на логор, на људе поседале по шиљатом камењу, затрпане снегом, без ватри, гладне, мокре, прозобле, али ипак од умора и изнурености поспане у некој врсти мртвила. И ја сам одмах, у истом положају као и они [заспао], молећи Бога да ме растави са животом а тиме и овим патњама. Али ето, судбина је била да још много и много тешких дана претуриим преко главе.

Сутрадан кренули смо даље. Брат је и даље терао нађене волове, који су зачудо ишли, мада ништа друго нису имали појести сем брста гранчица од дрвећа. Али, зачудо, била је то снажна и издржљива стока. Понуда за продају, односно куповину, од стране мештана куда смо пролазили било је доста, али је командир забранио под најстрожом казном продају. Сада смо ишли добрим путем и спуштали смо се низ неко голо брдо. Дакле, рекоше нам да до Подгорице нећемо више ићи уз брдо. Ледени ветар дувао је свом силином, а брдо је било голо, сам краш, камен и само камен. При поласку, у једној вртачи сам запазио ватру, око које су се грејали војници. Застао сам са другом који је са мном у шуми нашао мртва вола, те смо нађено месо у мањерци на овој ватри мало укували, или боље рећи на пола скували, али је једено у сласт, без соли и хлеба, јер глад је била ужасна. Стигли смо јединицу у којој сада није била ни петина војника, и ишли смо даље, са надом да ћемо у Подгорици бити прихваћени и нахрањени.

До Подгорице смо се помицали још пуна два дана, али чим смо сишли у подножје брда и прошли мост на Морачи, осетио је се топлији ваздух, и нигде снега у овој равници није било. Овуда је било насеља, тако да су они који су имали новца ишли и молили да нам се прода бар неки кромпир, али нису ништа за јело могли добити ни по коју цену. Једно вече, најзад, стигосмо и у Подгорицу, нашу наду и грко разочарење.

Заноћили смо у неком великом пољу, доцније сам сазнао да се то поље зове Ђемотско.⁵⁹ Поље је велико, али саздано од самог камена кречњака, или Бог би га знао каквог. Уместо снега, овде је целе ноћи падала киша. Ни дрва, ни ватре, ни било какве хране. Сутрадан, командир је од мог брата узео она два вола и послао их у штаб пука, да их тамо закољу и поједу, а нама баш ни парчета меса. Умирало се у масама. Цело поље било је прекривено логорима наше напаћене војске и избеглица. Овде, у овом пољу, био сам 3 дана и 3 ноћи, и свако јутро гледао како лешеве наших помрлих војника

⁵⁹ Ђемотско поље, простор између река Мораче, Цијевне и Рибнице, у близини Подгорице.

мученика, натрпане на кола као снопље, по цео дан вуку, ваљда на неко одређено место да их сахрањују. Поред свих недаћа, вашке су нам појеле и последњу вољу за животом. Ја сам се био претворио сав у ране од њиног једења и чешања, ноге су ми се биле готово распале од рана, јер сам већ одавно био бос и завио их у старе крпе.

Чули смо да ван града има нека наша болница, где се примају војници на лечење. Отишао сам тамо, и доиста рекли су ми: **Иди у које хоћеш одељење, наћи место и лези, али овде ко је ушао жив не излази.** Доиста сам покушао да нађем себи место, улазио сам у неколико већих соба, [и] у свакој је било једно те исто стање. На голи под бачена слама, а по њој леже лешеве умрлих поред живих који чекају да умру, јер су више неспособни за кретање.

Гледајући све ово, вратио сам се и дошао у логор. Брат ми је био и здравији и способнији од мене, нашао је негде неког познаника који се враћао кући и имао је новца, па бојећи се да га при повратку Арнаути или други неко не опљачка, зајмио му је 20 дин[ара], те је повремено налазио негде по мало проје, ни пуних 200 гр[ама] на дан. Али, ипак, живело је се. Брат ми је још са једним другом успео да у турском делу вароши код једног муслимана добије стан у његовој штали за стоку, која је била празна. Јавили смо се командиру и он нам је одобрио да овде станујемо, а њему се у штаб јављамо сваки дан. Било је то негде око 20. децембра, када смо први пут од почетка одступања, тј. почетка октобра месеца, заноћили под неким кровом а не на голом пољу. Дакле стално, од почетка октобра па до 20. децембра, и дањивали и ноћивали смо на голом пољу, без икаква крова над главом. Ова нам је радост била кратко-трајна, јер нам је овај муслиман рекао други дан, да има да идемо, јер му робље, тј. жене, не могу због нас да излазе у двориште. Морали смо то учинити, али смо срећом нашли стан у једном подруму, са чијих је зидова вода стално цурила, код једног Црногорца, по цени 1 перпер на 1 главу на дан. Срећом, новац није тражио унапред, а да га је тражио не би му га могли дати, јер га нисмо ни имали. Ипак видећи да је подрум сав у води, дао нам је оно одељење над подрумом, што је у овом случају за нас била палата.

Таман смо се сместили и дан-два под кровом провели, када брат дође једног јутра водећи једног мршаваг коњића, натовареног са неким малим товарима. Рече ми да је био код командира, и да је он одредио мене и њега да са овим коњем и товаром вратимо се назад у Лијеву Ријеку, где се налази штаб дивизије, и да тамо команданту предамо овај товар, који се састоји од 30 кг соли и 30 кг пиринча,

и са потврдом вратимо се назад. Вели да је приморан да пошаље нас, јер само у нас има поверење да ћемо товар уредно предати и вратити се, с обзиром да од двајестину војника, колико је још остало у јединици, сумња да би сваки од њих товар предао и вратио се кући. Донео је за сваког од нас по једну лоптицу хлеба од кук[урузног] брашна, можда по 300 грама, то нам је следовање, и 1/4 кила пиринча. Да ме је гром ударио лакше би ми било! Ко ће сада, овако изнурен, рањав и болестан, да се врати натраг у снег и лед пуна два дана хода, када смо једва се вукли.

Али, друге није било, узео сам ону лопту проје, појео је у сласт, и одмах смо кренули истим путем натраг. Док смо ишли долином поред Мораче, падала је киша, али је било топло време. Али, чим смо се почели пети уз оно проклето брдо, што смо више ишли ветар је био све хладнији а киша се претварала у снег. Пред само вече, духнула је права олуја са мећавом. Нигде није било никакве куће, ишли смо напред, једва смо се вукли и ми и овај бедни коњчић, који није јео Бог зна од када, и био сав у ранама као и ја.

Када се смрачило, ценили смо да смо при врху брда, али од силне олује и мећаве даље се није могло. Живе душе није било нигде, мислио сам да је ту крај. Од муке сам горко зајецао и рекао брату да ја више издржати не могу. Ако и ово преживимо, да продужимо и даље, и покушамо да се некако вратимо кући. Брат је, ваљда видећи моје стање и моје душевне и физичке патње, обећао да се више у јединицу нећемо враћати, већ да ћемо продужити кући. Скренили смо са пута у једну увалу, скинули са бедног коња товар, метнули на снег и шћућурили се, чекајући крај живота. Око нас је беснила снажна бура, завијала и урликала од беса. Срећом, тако је потрајало свега око 2 сата. Затим је све то престало, изведрило се, и настао [је] страховити мраз. Дакле, морамо да се смрзнемо и готово.

Али, кроз ноћ, низ само брдо, угледали смо повремено нека светла. Натоварили смо коња и пошли низ брдо, низ камењак преко намета, падајући и дичући се, и после 200-300 метара наишли смо у неки заселак чије су куће биле закопане у обалу. Било је у кућама и наших војника, а што је главно било је ватре. Залупали смо на једна врата, која су се отворила, и на њима се појавио Црногорац, а за њим се на огњишту видела спасоносна ватра. Замолили смо га за преноћиште. Категорички је одбио. Али, када смо казали да ћемо му дати соли пристао је, јер је у соли била велика оскудица. Скинули смо товар, а сада где ћемо коња, јер ће и он на овом мразу црћи? Видели смо под кућом једну шупу, на којој су била отворена

врата. Хајде овде да склонимо коња. Повели смо га. Улаз са врата био је стрм, степенаст. Угурали смо га под шупу. Кад је већ ушао, у мраку смо видели да су под том шупом склоњене пчеле, трмке кошнице.⁶⁰ Хајд` сад, што пре извади коња док није видео Црногорац, биће наше зло. Сада је коњ морао да се пење степенасто на врата. Затезао је се, али услед батина поскочио је да прекорачи прагове, но по нашој несрећи његов самар закачио је надвратник, и како је све било од слабог материјала, срушила су се и врата, и оплет уз врата. Дотрчао је неки Црногорац, али не онај исти који нам је дао преноћиште, и полетео на нас са пиштољем у руци. Истрчао је и онај што је дао нам преноћиште, надали су на нас страховиту вику и псовку, и моментално нас отерали испред куће, тако да смо једва успели да изнесемо наш бедни товар, па сад опет натраг уз брдо, једва идући до на пут. Ту смо клонули у ону исту јаму одакле смо и пошли, и грчећи се од хладноће, глади и сваке могуће невоље, ипак живи дочекасмо јутро. Раном зором кренули смо даље, међава је наставила свој посао, а мене је носила још једина мисао да продужимо даље и вратимо се кући, не размишљајући да у стању у коме сам, с обзиром да идемо право непријатељу у руке, никада кући нећу доћи.

Убрзо смо изашли на врх брда и сада је пут водио низ брдо. Ишли смо, или боље рећи вукли се, ногу ред ногу, да у позно доба дођемо у Лијеву Ријеку. Предходно смо, из врећа које смо носили, узели 1 кило соли и 1 кило пиринча. Затим смо потражили штаб дивизије, нашли га и товар на уредну потврду предали, док су нам се војници чудили да смо били толико луди да овај товар нисмо задржали за себе, па га још у Подгорици за добре паре продали, и даље за свој рачун одступали са новцем за који се ипак храна могла купити. Брзо смо се уверили да су били у праву, јер нам и овде нико и ништа не даде за јело. Још нам претише батинама што је соли било мање (јер ју је вода изапрала, а и ми 1 кило узели), тако да нам је то било једино признање. Ипак, војници из штаба нам дозволише да са њима заноћимо у штали, и уз њихову ватру скувамо мало пиринча, па смо затим заспали као заклани, не пробудивши се до сутрадан.

Сутра зором ипак смо узели коњчића и вратили се натраг у јединицу, јер поред све жеље да се вратимо кући преовладао је разум и патриотско осећање да се непријатељу не предајемо. Снег је био престао, али пут је био затрпан са снегом. Ишли смо натраг, но сада је имало још и борачких јединица које су одступале, те

⁶⁰ *Трмке, вршкаре*, врста заобљених пчелињих кошница направљених од прућа и глине, са изведеним, купастим врхом.

нисмо били сами. Идући, готово вукући се као мртви, стигли смо да законачимо на врху брда, понудивши једном Црногорцу мало соли од оног што смо имали. Он нас је пустио у његову назови кућу, кулачу, да ноћимо поред ватре, а за рест соли дао нам је 1/2 кг овчјег сировог меса, и дозволио да [га] скувамо на ватри. Скували смо месо са оно пиринча што смо били узели, али по нашој худој срећи, пресолили смо. Но ипак, све смо у сласт појели и тако заспали, да се до расвита нисмо пробудили. Горели смо од жеђи, али Црногорац није хтео ни да чује да нам да воде, те смо морали топити снег и пити. Коњ је био још у животу, те смо најзад кренули пут Подгорице, где смо стигли у саму ноћ и отишли у наш стари стан, где смо затекли друга који нас је чекао.

Ујутро је брат отишао и нашао командира, те му предао потврду о извршеном задатку и коња, и одмах се вратио. Командир му је рекао да јединица више не постоји, јер војници су побегли и помрли, или се растурили на све стране да траже хране, те и ми више нисмо се морали јављати, већ ићи за свој рачун.

Ресто дана, до 7. јануара 1916. год[ине], провео сам у страховитим патњама од глади и беде. У Подгорици, ко је имао новца, могао је наћи хране. Наши војници, а и Црногорци, кували су на пијацу у разним кантарама неке лиске од купуса, без икаквих зачина и соли, само на води, и продавали, 1 порција 1 динар, али на хиљаде нас нисмо имали ни динара. Вашке су ме појеле, ране досадиле, а глад вирила из сваког делића мог напаћеног тела. Многи мештани, дечааци и одрасли, од липсале наше запрежне стоке, волова и коња, од њихових ногача и костију, које су налазили на оглоданим лешинама, кували су пиктије, и у граду на улици продавали на парчиће. Црногорски жандарми, звани „Крилаши“, ову продају због заразе нису дозвољавали, те су продавце хватали и пиктије им у прашину просипали. Ми гладници, који нисмо имали ни динара, пратили смо ове продавце пиктија и чекали тај за нас срећан моменат, када ће им бити просуте на калдрму, боље рећи прашину и блато. Затим смо на јуриш, један преко другог, захватили шакама што смо више могли и јели. Жандарми у овом случају нису ништа могли учинити. Крај крајева, једној Црногорки продао сам мој шињел, који ми је живот чувао, за једну проју од 1 кг и 10 перпера, те сам сео и узео две порције од куване купусове листине и појео пола проје, а другу половину оставио за наредне дане. Нико, ама баш нико, ни од војника ни од цивилних власти, није водио о нама рачуна, сем што су на хиљаде мртвих купили као дрва, товарили на кола, и гонили ван града да закопају.

Једнога дана, састали смо се у нашем стану нас неколико војника из мога краја-општине. После дугог већања и саветовања, закључили смо да се овако више живети не може, а нико нам није могао рећи ни куда идемо, ни докле ћемо одступати, ни хоће ли нас ко од савезника прихватити, те да се некако у групи пробијемо и вратимо кући. Само један једини, био је то Миленко-Дујдо Обрадовић, није хтео, и молио је и нас да то не чинимо. Али то није помогло. Ја сам био начисто бос, те је овај Миленко, имајући нове цокуле, дао мени његове старе опанке, који су зачудо били добри, и ми смо сви скупа кренули. Пошли смо изјутра рано и ишли цео дан до Даниловграда. Пред само вече, пред самим Даниловградом, срели смо једну велику колону наших војника, које су спроводили жандарми, и они веле да су и они покушали да се врате, али су од наших заштитних одељења похватани, и са жандармима натраг враћени. Право да кажем, ја и мој брат и још 3-4 војника из ове групе једва смо то и дочекали да би се вратили, јер нам се непријатељу није предавало. То смо и учинили, и вратили се у Подгорицу, на велику радост Миленкову. У ствари, ја сам овим дошао до опанака.

Примакао је се Божић, газда куће стално је тражио кирију, а ми смо то некако одлагали. Газдарица, Бокелка, била је много добра жена. Уочи Божића, ја сам је послушавао по граду, а и раније сам то чинио, те ме је она на Божић позвала да будем њихов гост на ручку. Ех, како је то за мене била радост, какав славан ручак! Додуше, није било ништа друго сем хлеба и кисела купуса са месом кувана, али то је био најслађи ручак који сам у животу појео. Углавном, јео сам први пут после 3 месеца сит, и то јела и хлеба. Захвалио сам се, јер већи севап нису могли учинити, и сишао у мој стан, легао и спавао цео дан. Увече, дошао је мој брат и Миленко, и рекоше ми да ћемо, ради тога што су Аустријанци већ пред нама, морати да одступамо и даље, те ради неплаћене кирије морамо око пола ноћи кренути пут Плавнице-Скадра.⁶¹ Тако је и било, и ми смо стигли у Плавницу на Скадарском језеру у само свитање. Тада је почела да пада киша, што се каже као из кабла. Плавница, пристаниште на Скадарском језеру, са неколико кућа у блату до колена, била је прекривена, односно пренатрпана од наше војске и избеглица, јер одавде су превозили војску преко језера за Скадар. Иначе, требало је пешке 3-4 дана обилазити око језера, по неким блатиштима, да би се у Скадар дошло. Имале су неке моторне дереглије које су примале до 1.000 војника и превлачиле, али је пре-

⁶¹ Плавница, варошица на обали Скадарског језера.

мија била ући у њу, поготову [што] давали су црногорске карте за укрцавање, а хиљаде душа је чекало да добије карту. Углавном, ја пешке нисам могао даље. Ноге су се распале од рана а од глади сам био дошао до бесвести. На сваком кв[адратном] сант[иметру] мога тела било је по неколико вашки, а на оделу и не питај, живог су ме јеле, моје тело било је све у ранама. Мој брат је био држећији од мене. Како је се гурао не знам, тек он је до сутрадан карту извадио. И други дан изјутра, на Трећи Божић, ми смо ушли у дереглију, мокри до голе коже јер киша није никако престајала. Како сам ручао код Црногорца на Први Божић, више ништа нисам окусио. Возили смо се преко језера, Бог зна колико, јер сам ја био у утроби дереглије, у сну као у бунилу, те о времену нисам ни водио рачуна, јер је овде био стално мрак. Најзад смо стигли у Скадар, и изашли на кеј. Одмах ту био је један продавац некога печеног теста. Још у Пловници рече ми брат да је од неког добио 10 дин[ара] те га ја замолим да купи ово тесто, да бих се мало повратио. Он се маши за новчаник, али авај! У џепу нема новчаника, украли му га у Пловници, у оној гужви када је вадио карту. Поред 10 дин[ара], у новчанику су била и његова документа, ђачка књижица и др[уго]. Е заиста, већи удар за нас није могао бити. Рече ми брат да у џепу има динар у сребру. Одмах ту продавао је неки Арнаутин празилук, у сваком струку било је бар 1/2 кила. Купили смо два струка празилука за овај динар, и без соли и хлеба сели на калдрму и појели.

Скадар је био пун војске и избеглица, ко је имао новца могао је наћи и купити што за јело, али ја и мој брат, као и многе хиљаде других, били су осуђени на смрт од глади. Наша влада није нашла за потребно да потроши злато које је вукла собом и да сачува војску, али тако је тада било. Седећи на улици, на плочнику, и мислећи а шта сада, наишао је познаник, наш комшија, и рекао нам да наш учитељ, Павле Гајић, мој бив[ши] Начелник станице, са његовим ујаком Недељком Николићем и још неким посланицима седи у некој турској кући у Скадру, а да је кућа велика, може стати још доста људи ако они то дозволе. Одвео нас је тамо, и доиста, имало је места и за нас. Није им се имало куд, нису нам бранили да останемо. Они су имали свог момка и џак брашна, па им је он свако јутро месио хлебац, али нама нису давали. Но ја сам се одмах снашао, па чим улучим прилику да момак изађе у двориште, ја у ћилер⁶² и наспем у торбу неколико шака брашна, толико да се за тај

⁶² Ћилер, мала остава.

дан не познаје, па онда одем ван града где војска логорује и умире, и код неке ватре умесим и испечем лебац, упола печен. Али то је за нас била част, те тако смо утољавали глад. Рекоше нам да Мин[истарство] просвете, одн[осно] министар Љуба Давидовић, даје ђацима неку новчану помоћ. Мој брат је отишао и доиста успео да добије 20 дин[ара], тако да смо сада могли да купимо и мало сира, те да се после 4 месеца бар овим сиром омрсимо. Рекли су му да се у министарство јавља сваки дан, јер ће ђаци скоро кренути пут мора.

Тако је и било. После неколико дана, једно вече, брат ми рече да сутра ујутро крећемо ка мору. Вели да нас тамо чекају лађе, које ће нас пребацити негде на опоравак. Нашој радости није било краја, једва смо чекали да сване и пошли смо, али на наше разочарење, та група је већ била кроз ноћ отишла. Али, ми смо продужили са непрекидном колоном војника и избеглица, који су сви били мумије као и ми сами. И све путем низ реку Бојану, поред непрекидних лешева наше ојађене браће, у саму ноћ стигосмо у град Љеш. Јадан им је ово град, најбеднија арнаутска касаба, уличице изукрштане, више их је са улазом без излаза, широке до 4 м[етра]. Киша је у овом приморском месту падала и када смо дошли и целу ноћ, само није било хладно. Тражили смо прво где би негде могли утолити глад, али узаман. Имала је једна пекара која је пекла леп хлеб, ваљда за војску, јер су га пекли наши војници. Узалуд смо покушавали на све начине да дођемо до хлеба, једва смо избегли батине од чувара.

Затим смо покушавали да се негде увучемо у неку шупу и склонимо од кише, али Арнаути нису хтели ни да чују за то. Увребали смо када је један Есадов⁶³ војник увео са улице 2 коња у неку шталу, па смо се увукли за њим. Али, таман када смо хтели шмугнути у неко мрачно ћоше, јер штала је била велика, он нас је опазио и мало је фалило да нас побије као лопове. Спасла нас је наша младост и бедно стање у коме смо били, те је се ипак сажалио и само нас истерао на улицу. Били смо приморани да легнемо на блатњаву улицу, бацили смо једно ћебе под нас, а друго на нас. Киша је просто лила, али од умора ми смо опет заспали мртвим сном.

⁶³ *Есад-паша Топтани*, турски генерал, командант одбране Скадра у Првом балканском рату, који је, после дуге опсаде, 25. априла 1913. предао град српској и црногорској војсци. По стварању државе Албаније, био је председник албанске владе, и у том својству помагао је српској војсци приликом повлачења. Касније се придружио савезницима у Солуну, и са једном мањом формацијом учествовао у пробоју Солунског фронта 1918. Убијен је у Паризу од својих сународника 1920.

Када смо се рано пробудили, били смо мокри до коже и дрхтали од хладноће, јер нам је неко док смо спавали украо ћебе са којим смо се били покрили. Скочили смо, и да би наше зло било веће, рекоше нам да је група коју смо чекали прошла за Сан Ђовани још синоћ, а ми смо помислили да су се они већ укрцали у лађу, а ми остасмо да овако скончамо. Али, није се имало куд, пошли смо и ми за њима и ишли можда још десетину километара, када иза завојице пред нама се створи, готово додирујући пут, бескрајна морска пучина. Стали смо запањени, гледајући ово за нас чудо, и мислећи, а куда сад?! До мора смо дошли, али преко мора пешке се не може. У даљини, приметили смо кровове од неколико кућа. Пошли смо путем, и после 1/2 сата дошли до залива Сан Ђовани ди Медова. Ту на обали у песку, на нашу велику радост, видели смо неколико огромних шатора, а под њима су били ђаци и избеглице за којима смо трчали. Брат је се пријавио као ђак 8. р[азреда] гимназије, па су га примили под један шатор, а са њим сам се и ја угурао.

Овде, у Сан Ђовану, било је само неколико кућа и наша команда, која је чувала брда од сандука у којима је био пексимит и џакови са брашном и друге намирнице што су нам савезници послали. А све је то овде лежало назидано на купе као куле, док су наши војници и избеглице умирали од глади. Добро, ако се није могло и имало са чим пребацити до Скадра и Љеша, али доиста могло је се бар до Љеша десетину километара превести, јер је пут био добар и раван, и туда је сва наша војска пролазила, па јој се ту могло делити, или свраћати је у Сан Ђовани па ту делити. Напротив, гледао сам мојим очима како некакав војник носи за неку установу ту у месту џак брашна, а за њим је ишла група бедних изгладнелих војника бораца, који су тесакком расекли џак и у порције вадили брашно, не марећи што их је спроводник овог брашна, некакав подофицир, тукао неком мотком куд год је стигао.

Углавном, овде је било лепо и топло време, тако да смо се по ваздан сунчали и убијали вашке. Ипак, и за храну је било боље. Ми смо организовано крали и поред стражара сандуке са пексимитом, па се наша и по нека конзерва са месом. Ах, како је ово било пријатно и слатко. И сада, после више од 45 год[ина] од овог догађаја, мени у устима стоји сласт од овога пексимита и конзерви. Пред наш долазак, на неколико дана, нека савезничка лађа са нашим добровољцима из Америке, која је путовала ко зна колико дана од Америке до Сан Ђована, на 2 км од обале наишла је на мину и потонула, катарка јој се видела из воде. Много је ових наших патриота страдало на

обали своје земље, а и они што су испливали дошли су тако рећи голи, бацивши у брзини са себе капуте у којима им је био новац, тако да су на обалу изашли без паре, да се муче и са српском војском одступају и пате се. У овој лађи било је и сандука са сланином, које је вода избацивала у неке мочваре. Ми смо ишли километрима по овим мочварама око залива, газећи блато до трбуха, и ређе налазили ове сандуке. Али, сланина је од морске воде била тако гадног укуса, да се то опричати не може, али је све то за нас било добро, такорећи добити парче ове сланине било је премија. Стално су нам причали да ће доћи лађа, те да ће децу и болесне покупити, а одрасли и здрави да имају пешке ићи за Драч, што је за мене било исто што и смрт, јер ја више нисам могао пешачити. Но десило се обратно.

Једнога дана, баш на Богојављење 1916. год[ине], нас постројише и одабраше нас војнике и одрасле ђаке, дадоше нам по неколико пексимита и конзерву и веле, довече се укрцавамо на лађу. Доиста, лађа је била дошла, али пошто овде нема пристаништа стала је на к[ило]м[етар] од обале. Потрудио сам се те са неким друговима дигао сандук пексимита и напунио моју кочетну [?!] торбу у којој је било и моје и братово следовање које смо добили, јер он није имао торбу. Управо у његовој торби носио је друге ствари. Пред само вече, поделили су нас по групама, па на чамац и право на лађу. У чамцу смо слагани као сардине један до другог, чамцем смо довезени до лађе, а дабоме, лађа усидрена на мору, стално је се љушкала. Чамац је пришао уз бок, где су биле спуштене степенице. Са чамца је требало прескочити и ухватити се за степенице рукама, и стати на њих ногама. Али, све ово требало је обавити брзо, јер су они за тобом пожуривали, а на овај начин требало је на лађу укрцати бар 1.000 душа. Дошао је ред на мене, прескочио сам, стао на степенице и ухватио се рукама за ограду од степеница. Али авај! Моја торба упртача, пуна пексимита и две конзерве меса по 1/2 кг, од потреса, а с обзиром да су повраци за 4 месеца сталног ношења по киши и снегу веома ослабили, попуцали су тако незгодно, да је се торба изврнула, и целокупна њена садржина изручила се у море. Е знате како, да сам и ја упао у море и удавио се, лакше би ми било! Али, овде застоја није било, они за мном гурали су се и смијали се мојој муци, такоа да ја сав очајан испадом на палубу овог брода спаситеља.

Био је то неки трговачки брод за превоз робе, управо нека шалупа, и припадао је Италијанима. Сем палубе и магацина, и неколико одељења за посаду брода, друго ништа није било. Било је на

њему и неколико чамаца и сплавова за спасавање. Мене и брата угурали су у утробу ове шалупе, која је већ била пуна, тако да смо једва посадали уз један гвоздени стуб на самом силаску низ стенице. Поред радости што ће једаред доћи крај глади и патњама, било ми је тако тешко, и тако сам био депримиран што сам овако гладан остао без онолике хране коју сам са толико муке спремио, а она сва оде у море. Седео сам, ћутао у овом загушљивом простору, где су нечистоћа и смрад, јер је половина нас имала страховите проливе, а овде клозета није било, и да га је било до њега толика маса није могла доћи. Лађа је стајала још дуго, добро је се било смрарило, ваљда није смела по дану да путује од сумарена.

Наједаред почеше експлозије око лађе, настао је страховити метеж и узбуна, веле аустро-угарски авиони бомбардују и хоће да нас потопе. Људи су један преко другог трчали на палубу, гурали се и псовали око чамаца и сплавова. У томе и лађа је кренула, ваљда да избегне погодке. Ја сам био толико изгубљен досадашњим патњама, да се нисам хтео помаћи са места. Лађа је пловила, светла угашена, ноћ тамна као пакао. Пуцњи су престали, узбуна се смирила, само су непрестано проношени гласови да нас вребају сумарени и да ћемо тешко доћи, али нико није знао ни где. Неко вели у Африку, неко у Италију итд. Али тачно нико није знао где. Лађа је у току ноћи неколико пута на пучини стајала, веле због сумарена. Паника је увек трајала, само за мене није постојало никаква ни страха ни панике, јер су ми патње биле омрзле овај злехуди живот. Просто напросто, био сам изгубљен. Путовали смо целу ноћ, па је свануло. Излазио сам на палубу која је била начичкана људима, један до другог, а такође сва загађена нечистим, и задахом од пролива. Ту и тамо било је и мртвих, чије су патње на овом броду биле прекраћене, и чујем да их бацају у море, али ја то нисам видео.

Пред само вече угледали смо копно, затим пристаниште и неки већи град, коме се лађа примицала. Лађа је пришла обали, али не у пристаништу, јер нам ваљда тамо због заразе нису дали, а веле да је ово Италија и овај град Бриндизи. После прилично чекања, лађи су прилазили сплавови и ми смо силазили на њих, сабијени један уз другог као џакови, превожени смо на песковиту обалу у један простор, ограђен солидно бодљикавом жицом, у ком је било неколико дрвених барака у које су нас сместили, мада за то није било потребе, јер време је било суво и топло, као на југу Италије.

Било је веома доцкан када су нам Италијани, не улазећи у жице код нас, пребацили преко жице неколико сандука пексимита,

који нам је подељен. Био је сав црвљив, али за нас добар, јер више од 23 сата нисам ништа јео, па сам га у сласт појео. Заспао сам слатким сном, јер сам се надао да је крај патњама прошао, и да настају бољи дани. Сутрадан сам се пробудио гледајући хоћу ли добити што за јело. И барака и двориште, било је све загађено од измета-пролива. Имало је и неколико помрлих другова, њих су однели само колима. У сред круга изкопана је једна јама, пољски клозет, и наређено је да се само ту врши нужда. Ту је стално чучало по неколико десетина патеника. Мени је брат био дао 1 динар у сребру. Около жице чували су стражу италијански стражари, да се не би ко из жице извукао, јер су нас сматрали окужним. Али њихови људи доносили су стално јужно воће, и кроз жицу продавали нам за новац у сребру, ко га је имао. Ја сам од једног сељака, давши му овај једини динар, добио пуну моју торбу упртачу поморанџи. Око подне дошла је нека енглеска мисија и дотерала пун камион дивних векни. Али нису смели ући унутра, већ су нам бацали преко жице као марви, а ми смо један преко другог хватали, газећи се, а они су нас у том положају сликали. Негде после подне, утерали су у круг један камион цивилне одеће и обуће и веша. И неким чудом, две женске, Енглескиње, ушле су унутра, и то нам делиле. Ја сам био и без одела и без обуће, али по мојој лошој срећи био сам и ногат и велики, те за мене није било ни веша, ни одела ни обуће. Ја сам успео да до пред мрак поједем све поморанџе, а није их било мање од 4-5 кг. Ово ми је се кроз кратко време грозно осветило, само можда је и мој стомак излечило.

У само вече, дошли су војни камиони, па смо у њих били набијени и превезени право на железничку станицу, где нас је чекала велика композиција воза, и одмах смо укрцавани и врло брзо укрцани у путничке вагоне. И кренули смо, нагађајући од прилике куда нас воде, али тачно нисмо знали куда идемо. Путовали смо целу ноћ, један дан и још једну ноћ. Понегде смо дуго стајали, али су нас спречавали да излазимо из воза.

А сада да опишем у неколико шта је све са нама било у возу. Дакле, воз је био пун, али чини ми се, с обзиром да смо седели и спавали, и по поду да је за свакога имало место да седне. Шта је ко имао да једе он је јео, а ко није имао он је гледао. Вашке су се својски размилеле и по нама и по возу, јер су осетиле топлоту, тако рећи да су не само по нама, него и по возу милеле. Али највеће зло, то је био пролив, од кога смо готово сви патили. Мене су оне поморанџе довеле у такво стање, да сам стално јурио у клозет. Али се у клозет увек није могло ући услед заузетости. Тада је се нужда вршила или

у гаће, или пред клозетом. Да би зло било веће, неки од нас бацио је загађене гаће у клозет, те је тим и затворио шољу, која је брзо напуњена, а нисмо имали никакве шипке да га прочистимо. Тек после 2-3 сата путовања, на некој станици успели смо да нађемо парче шипке, којим смо клозет прочистили. Али задах је свуда био велики, нечистоћа страшна, али за нас је то све било добро, с обзиром кроз какав смо пакао били прошли. Дакле путовали смо целу ноћ и цео дан, и доцкан у ноћ тога дана стигосмо на једну велику станицу. Рекоше да је то Милано. Доиста, станица је била велелепна. Живот је на њој брујао као да није рат. Ми смо гурнули из воза, нико нас није могао зауставити. Ваљда је јављено да у возу има мртвих и болесних на издисају. Те док су њихове власти извршиле све формалности и болесне и мртве покупили из воза, било је доста времена за чекање. Доста њих који су имали новац ушло је у ресторацију, која је била велелепна, и стали су куповати намирнице. Ресторација је била пуна путника, једни су долазили други одлазили. Готово за сваким столом неко је јео и пио. Ја иако нисам имао ни паре, ушао сам у ресторацију, и са још неколико друг[ов]а без новца као и ја, ишли смо од стола до стола, где је неко седео, јео, и устајао хитајући на воз, а остављајући недоједено јело и непопијено пиће, и ми смо ово пили и јели и добро се најели. Није нам то нико бранио па ни келнери, јер су сви гледали у нас као у чудо, и чували се додиром са нама, као са губавцима.

Али дошло је време да се иде. Упали су спроводници воза и викали и терали да се у воз улази. Ја се нисам журио, јер баш нисам марио ако и останем иза воза, тако да сам био последњи који излази из ресторације (од наших). На самим вратима, на поду, видео сам један мали новчаничић-шлајпек, како смо га ми тада звали, куповат је за 10 пара. Сагео сам се, узео га, отворио и видео да у њему има новца у банкама, и једна петодинарка у сребру. Брзо сам се вратио шанку и бацио петодинарку на шанк, и показао на векне 2 ком[ада], затим саламу, вино, што сам све добио као и кусур, и не хајући за дреку оних који су нас гурали у воз, потпуно задовољан. И никада у животу нисам био задовољнији ни богатији као тада. Сео сам поред моје торбе упртаче, купљене намирнице ставио у њу, и мада сам у ресторацији полизао доста јела, ипак срцу нисам могао да одолим и поред пролива и свега, јео сам мало саламе и ове fine векне, а мало сам поделио и друговима, јер сам видео да поред кусура од 2 лире имам још и 100 дин[ара] у банкама. Вино смо попили заједно а флашу бацили кроз прозор, а како воз није баш одмах пошао, да

прославим све ово купио сам од станичних продаваца за преостале 2 лире 1 фл[ашу] вина и смокве, и покидавши их, све то поделио са гладним друговима у купеу, јер сам добро знао шта је глад. А у торби сам имао за резерву целу векну и саламе. Воз је кренуо а ја сам заспао сном задовољног човека, јер ето, већ нестају недаће, и почињу једна за другом и [?!] рађа се нов живот. Долазимо до уверења да њега треба живети.

Овде имам да запишем: одмах после блаженог обеда, један дечак од 14 година стао је да кука да је изгубио шлајпек у ресторацији. Ја сам му га вратио са рест новца, на што је он био благодаран. Њега знам, звао се Бранко Салаковић, и био је из Обреновца.

Путовали смо целу ноћ, и у расвит зоре воз је стао међу неким великим брдима. Чим је воз стао проломило је се овом долином и брдима на хиљаде гласова: *Vive le Serbes! Живели Срби!* И то тако читавих десетину минута. Помолили смо се на прозоре и видели смо нешто за нас сада несхватљиво. Једна не велика станица, али свукуда око коловоза начичкани грађани, иако је био велики мраз, који су нас бурно поздрављали и махали рукама. Рекоше нам да смо прешли у Француску, и да је ова станица Модана на француско-италијанској граници, и да ту излазимо из воза. Ми смо изашли, неко од претставника франц[уских] власти пожелео нам је добродошлицу, а грађани су нас брзо поздрављали, прилазили нам и са нама се питали, и нешто нам на француском језику причали, дабоме што ми нисмо разумели.

Дочек је био тако срдачан, да се то пером не може да опише. Болесне, одмах из воза, одвели су у болницу. Нас је било око једну хиљаду. По нама су милеле вашке, у ритама и боси и полубоси, личили смо више на авети неголи на људска бића. Од нас је морао заударати страховит задах од нечистоће. Али ето, такви какви смо били, распоређени по групама, изведени смо у најлепше туристичке хотеле и поседали за сервиране столове, као да смо туристи и то најбогатији. Изјутра смо добили доручак, белу кафу са белом векном и путером, и то колико хоћемо, а за ручак сервиран мени по свим прописима, са предјелом, и свако је добио по 1/2 л вина. Заплашени глађу, у нама је био толики страх од глади, да смо лебац трпали у наше торбе. Келнери су то видели, али су стално доносили лебац, тако да смо ми сви напунили наше торбе, мада је то било потпуно непотребно, јер смо тај лебац после неколико дана бацили, пошто смо га увек довољно добијали.

После овако обилног ручка и доручка, разуме се, код наших болесних и прегладнелих стомака наступила је реакција, проливи, грчеви и слично, али су нас добри људи ови, у нашим тешким данима наши највећи пријатељи, одвели у њихове чисте и удобне армијске касарне, а одмах ништа не чекајући скинули до голе коже, ошишали где је било и најмање длацице, затим ставили под топле тушеве, мазали катран сапуном, рибали четкама и спирали. Наше одело испарили су у за то уређеним машинама, тако да смо из ових купатила изашли чисти од сваке прљавштине и гамади, наново рођени, а затим су нам дали по једну шољу чаја у коју су ставили нешто за чишћење, те су нам и стомаке очистили, болесне купили и однели у болнице, а нас сместили у удобне и чисте војничке кревете. Овде смо остали око месец дана, храна је била одлична, а на чистоћу се много пазило.

Али и поред свега овога, ја сам и после два месеца повремено на себи налазио по неку вашку, напросто као да су се под кожу биле завукле. Моје ране по телу тешко су се замиривале, ја сам се морао купати свако вече, па су ме мазали неким помадама, али тешко су залечиване. Само, то ми није сметало да идем. И сада, после више од 40 година од ових минулих дана, ја сам неизмерно захвалан Француској и француском народу, јер само овакво њихово материнско старање о нама, спасло је сигурне смрти многе и многе од нас.

У овој касарни провели смо око месец дана, па смо затим раздвојени по неким групама и једног дана моја група, нас око 300 душа, утоварили смо се у воз и кренули опет незнано куда. Свугде успут, на већим станицама, где је воз подуже стајао, дочекивани смо од грађанства са искреним овацијама и услуживани смо са јелом и пићем, а посебно у граду Греноблу, где смо подуже се задржали и прешли на малу пољску железницу. Дошли смо у једно дивно месташце, мислим да се зове Вирвил. Ту смо били смештени у конаке неког бившег манастира, који је био преуређен за болницу. И ту смо срдечно дочекани, сваки је добио свој прави кревет са чистим рубљем, храна савршена. Кувале су нам Белгијанке, такође избеглице као и ми. Имао је диван парк за седење и шетњу, а слободно је било ићи и у град, али која фајда кад ја нисам имао ни динара. Долазили су околни сељаци и тражили ко хоће да код њих иде на рад, плаћали су. Ја сам ишао неколико дана, те зарадио неколико франака. Био сам се потпуно опоравио од свега, сем од загађених рана на телу.

Одприлике, овде сам боравио двајестину дана, и негде концем фебруара 1916. год[ине] дошао је међу нас један млад Француз у војничком оделу, и тумач нам је рекао да он тражи радника за фабрику картона у месту Жарие Вишилу близу Гренобла. Ја сам се одмах јавио, а са мнош још десетину младих људи, као и ја. Ја сам био у оном мом дроњавом оделу што сам га од куће понео, а на ногама су ми били опанци које сам у Подгорици од Миленка Дујда добио, јер нигде нису могли наћи ципеле за моје велике ноге. Пошли смо, сели у воз истим правцем којим смо и дошли, и око подне стигли у Гренобл. Ову сам варош доцније добро упознао. То је један диван град на улазу у Алпе, и околина му је незамисливо лепа. Овај наш вођа нас је скинуо са воза у Греноблу, и у станичној ресторацији смо добро ручали, и поред свега јели колача колико смо могли. Затим нас је повео кроз варош. С обзиром да сам ја био у оном гуњу који сам од куће понео, а највероватније због опанчина које сам на ногама носио, ми смо код деце изазвали таку радозналост да је велика група од њих ишла за нама и са чуђењем гледала у нас и моје опанке. По проласку кроз варош вратили смо се на станицу и сели на воз, и брзо стигли у фабрику где сам остао на раду 1, 1/2 [годину] дана. У овој фабрици при нашем доласку, дочекали су нас сви радници фабрике, иако је била недеља. Дочек је био срдачан. Видећи моје подеране опанке, а снег је био велики, још исто вече донето ми је од стране радника ваљда 20 пари ципела, али бадава, за мене су биле мале. Само једне дрвене сабоје сам могао обути, па сам их задржао, и носио их све док ми шустер није направио ципеле по мери.

У овој фабрици добили смо лепе и чисте станове са постељином, и ту нам је било врло лепо и добро. А доласком у њу завршен је овај период започет трагичним одступањем 1915. год[ине] пред најездом непријатеља.

Дана 8. маја 1963. Ражана.

Милан-Мито Ч. Ђуровић

РЕГИСТАР
ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

А

Албанија - 12, 38, 40, 49, 51, 52,
54, 58, 68, 93, 129
Алпи - 57, 59, 137
Америка - 26, 30, 41, 56, 130
Андријевица - 119
Ариље - 119
Аустро-Угарска - 22, 34, 37, 40,
41, 42, 43, 44, 45, 50, 72, 73, 74, 75,
86, 88, 107, 108
Аустрија - 23, 38, 41, 45, 74, 78, 93
Африка - 54, 132

Б

Бакарно Гувно - 37
Балкан - 15, 43
Банат - 75, 97, 99
Безансон - 18, 61, 62, 63
Београд - 16, 19, 20, 24, 45, 50, 51,
61, 67, 68, 71, 74, 77, 93, 94, 95, 101, 105
Берлин - 98
Беч - 92
Бистрица, река - 113
Битољ - 37, 38
Бојана, река - 129
Босански Брод - 66
Босна и Херцеговина - 40, 41, 42,
45, 46, 97
Бриндизи - 56, 132
Бугарска - 15, 37, 40, 50, 93, 108
Букови, планински огранак
Маљена - 24, 25, 71, 100, 108

В

Валона - 17, 51, 52, 53, 54
Ваљево - 11, 13, 16, 20, 24, 36, 47,
69, 70, 94, 109
Вил Франш - 58
Вирвил - 136
Вишеград - 46

Г

Гренобл - 18, 58, 136, 137
Грчка - 37
Гучево, планина код Лознице - 45, 46

Д

Даниловград - 127
Дарданели - 37
Дебар - 40, 51, 52, 53
Драч (Елбасан) - 40, 51, 53, 131
Дреновци, село - 82
Дрина - 41, 46, 50, 51, 99
Дрмановина, планина - 26
Дубровник - 19, 66
Дунав - 51, 97

Ђ

Ђевђелија - 38

Е

Европа - 13, 22, 23, 37, 38, 41, 44,
52, 91, 92, 93, 98
Египат - 96
Енглеска - 41, 45, 94

Ж

Жарије д Вишил - 18, 58, 59, 60, 137
Жлеб, планина - 53

З

Забрежје, село код Обреновца - 20, 69
Загреб - 67, 105
Zarie Visille, видети - Жарије Вишил
Зворник - 45
Земун - 19, 67, 68

И

Ибар - 112
Ивањица - 16, 52, 110
Италија - 18, 31, 40, 41, 44, 54, 56, 132

Ј

Јабучје - 69
Јавор, планина - 28, 52, 110
Јадранско море - 38, 40, 53
Јањина - 37
Јегејско море - 40
Једрене - 37, 40
Јонско море - 54
Југославија, видети - Краљевина Југославија
Јужна Америка, видети - Америка

К

Каиро - 96
Калипоље, село - 111
Каран, село - 109
Кладница, село - 111
Коливи, планински венац - 53
Косјерић - 11, 12, 16, 24, 25, 26, 27, 28, 52, 78, 108, 109
Косово (Космет) - 38, 43, 44, 97
Косовска Митровица - 16, 28, 52, 112, 114, 119
Костајник - 45, 47
Крагујевац - 101

Краљевина Југославија - 23, 24, 47, 48, 54, 64, 80, 83, 89, 96, 97, 98

Краљевина Србија - 15, 34, 39, 41, 42, 103

Краљевина СХС - 19, 22, 23, 54, 64, 83

Краљево - 101

Крушевац - 16, 42

Крф - 54, 55, 56, 66, 72, 86, 115

Куманово - 37, 40

Л

Лајковац - 20, 69, 70

Лешница - 45

Лијева Река - 123, 125

Лика - 77

Лим, река - 118

Лион - 16, 18, 60, 63

Лозница - 109

Лондон - 37, 98

Љ

Љеш - 53, 54, 129, 130

Љубљана - 105

М

Мађарска - 74, 93

Македонија - 15, 37, 38, 39, 49, 97

Маљен - 24, 97

Мамирал (Мамирел) - 18, 61, 62

Марсељ - 22, 54, 63, 90

Мачва - 45, 109

Мачков Камен - 45, 47

Милано - 57, 134

Мионица - 82

Митровица, видети - Косовска

Митровица

Модана - 57, 135

Морача - 122, 124

Москва - 98

Мрчићи, село - 82

Н

Независна Држава Хрватска (НДХ) - 25, 93, 97, 103

Немачка - 22, 25, 37, 40, 41, 44, 45, 50, 63, 75, 78, 91, 97, 104, 108

Ница - 61, 63, 64

Ниш - 16, 105

Нови Београд - 67

Нови Пазар - 16, 28, 111, 112

О

Обреновац - 20, 69, 70, 109, 135

П

Параћин - 16

Париз - 17, 59, 129

Пећ - 52, 53, 55, 112, 113, 114, 115

Плавница (Пловница), место на Скадарском језеру - 127, 128

Подгорица - 17, 28, 29, 30, 53, 105, 122, 125, 126, 127, 137

Пожега - 16, 52, 109, 110

Проклетије - 28, 112, 113, 114, 117, 118

Прокупље - 16

Р

Равна Гора - 97

Ражана, село - 11, 12, 13, 20, 24, 25, 26, 34, 35, 81, 95, 100, 109, 137

Рибница, река у Црној Гори - 122

Рогозна, планина - 52, 111

Рожаје - 17, 28, 29, 118, 119

Росићи, село - 82

Руговске планине - 112

Рудник - 46, 47

Румунија - 93

Русија - 37, 41, 45, 65

С

Сава - 41, 45, 46, 51, 67, 97

Сан Ђовани ди Медиа, пристаниште у Албанији - 17, 18, 22, 26, 30, 52, 54, 55, 56, 130

Санџак - 38, 40, 94

Сарајево - 42, 43, 66, 94

Сеча Река, село - 16

Сјеница - 40, 52, 110, 111

Скадар - 30, 40, 127, 128, 130

Скадарско језеро - 127

Скакавци, село - 82

Скела - 101

Скопље - 94

Скрапеж, река - 109

Славонски Брод - 66, 105

Сливница - 38

Словац, село - 70

Словенија - 86, 97, 105

Смедерево - 50, 51

Солун - 40, 72, 92, 129

Србија - 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20,

22, 23, 25, 26, 41, 42, 43, 45, 50, 53,

54, 55, 60, 64, 68, 70, 71, 73, 74, 75,

82, 86, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100,

101, 102, 103, 104, 107, 108, 109

Срем - 45, 75

СССР - 25, 26, 91, 93, 98

Стара Србија - 38

Стојићи, село - 82

Стублине - 69

Субјел, село - 83

Т

Тамнава, река - 69

Терезин - 43

Торино - 57

Тракија - 38

Тулон - 18, 64, 65

Турска - 34, 37, 42

Ђ

Ђемотско поље - 122

У

Ужице - 14, 24, 36, 94, 95, 109

Ужичка Црна Гора, област у западној Србији - 11

Ф

Француска - 12, 13, 16, 17, 18, 23,
27, 31, 37, 41, 45, 54, 56, 58, 60, 62,
63, 65, 67, 71, 135, 136

Х

Хрватска - 21, 66, 86, 87, 91, 93,
96, 99, 105

Ц

Цариград - 37
Цер, планина - 45
Цијевна, река - 122
Црна Гора - 12, 24, 51, 53, 94, 97

Ч

Чакор, планински превој - 17, 28,
29, 114

Ш

Шабац - 45, 50, 109
Штип - 38

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

Ајдачић Филип, четнички војвода
- 25

Александар, видети -
Карађорђевић Александар I

Б

Бенедикт XV, папа - 44

В

Вилхелм Вид, принц, кнез
Албаније - 40

Г

Гајић Павле, учитељ - 16, 27, 108, 128
Грабеж Трифко - 42
Голијат - 46

Д

Давид - 46
Давидовић Љубомир, министар -
89, 129
Димитријевић Драгутин - Апис
- 41, 42, 92

Ђ

Ђуровић Братислав - 12
Ђуровић Гвозденија - 35
Ђуровић Јелисавета - 12
Ђуровић Миладин - 12, 15, 16, 18,
27, 28, 35, 36, 52, 53, 60, 107, 108,
111, 112, 113, 114, 119
Ђуровић Милан - Мито - 11, 31, 81
Ђуровић Чедомир.....35

Е

Есад, видети - Топтани Есад
паша

Ж

Жерајић Богдан - 42
Живковић Петар, генерал - 22,
88, 89, 90, 91

И

Илић Михајло - 110

Ј

Јаковљевић - 51
Јанковић Никола, поручник - 112
Јања - 61
Јевтић Бошко - 90, 91
Јелисавета, видети - Ђуровић
Јелисавета
Јово, пекар - 119

К

Карађорђевић Александар I,
краљ Србије - 21, 22, 42, 54, 87, 88,
89, 90, 93
Карађорђевић Павле, кнез - 90,
91, 92
Карађорђевић Петар II, краљ
Србије - 90, 91, 93
Карађорђевић Петар I, краљ
Србије - 44, 45, 54
Карађорђевићи, династија - 41, 42
Колеро, власница пансиона - 62
Корошец Антон, политичар - 86

Л
Летица, министар финансија - 77

М
Макензен Аугуст фон, немачки
фелдмаршал - 50
Максимовић Будимир - 117
Мачек Влатко, политичар - 91
Миладин, видети - Ђуровић
Миладин
Миленко - Дујдо, видети -
Обрадовић Миленко - Дујдо
Милош, видети - Обилић Милош
Милошевић Богољуб, прота -
16, 18, 64
Михајловић Драгољуб - Дража,
генерал - 25, 97, 99, 101, 104
Мишић Живојин, генерал - 46
Мишић Петар, видети - Мишић
Живојин
Мурат I, турски султан - 43
Мусолини Бенито - 93

Н
Недељковић - 83
Недић Милан, генерал - 24, 101, 104
Николић Недељко - 128

О
Обилић Милош - 43, 87
Обрадовић Миленко - Дујдо -
127, 135
Обреновић Александар I, краљ
Србије - 41, 42

П
Павелић Анте, усташки
поглавник - 93, 97
Павловић Раденко, намесник - 90
Пашић Никола, политичар,
председник владе - 37
Перовић Иво, намесник - 90

Петровић Његош Никола I, краљ
Црне Горе - 54
Пећанац Коста, официр - 97
Познановић Раде - 35
Поповић Војин, војвода Вук - 42
Поћорек Оскар, генерал аустро-
угарске војске - 45
Прибићевић Светозар, поли-
тичар - 21, 72, 86, 87
Принцип Гаврило - 42, 43
Протић Обрад, резервни капетан
- 117

Р
Радић Павле, политичар - 87
Радић Стјепан, политичар - 21,
87, 88
Ратарац Алекса, посланик - 18,
61, 63, 64
Ратарац Михаило, учитељ - 18,
61, 63, 64
Рачић Пуниша, посланик - 21,
87, 88
Романов Николај II, цар Русије -
41, 45, 54

С
Салаковић Бранко - 115
Симовић Милан, генерал - 93, 96
Спахо Мехмед, политичар - 86
Степановић Степа, војвода - 45
Степинац Алојзије, кардинал - 99
Стојадиновић Милан, политичар
- 23, 91
Стојишић Ацо, официр - 117
Стојнић Вељко - 117

Т
Танкосић Војислав, официр - 42
Топтани Есад паша, генерал - 129
Трипковић Милан - 20
Трумбић Анте, политичар - 72, 86

Ф

Фердинанд Кобуршки, кнез, цар
Бугарске - 40, 49

Франц Фердинанд, аустро-угарски
престолонаследник - 41, 42, 43

Франц Јозеф I, цар Аустро-
Угарске - 42

Х

Хитлер Адолф - 22, 91, 92, 93, 94,
98, 102

Ц

Цветковић Драгиша, председник
владе - 23, 91, 92

Цинцар Марковић Александар,
министар - 92

Ч

Чабриновић Недељко - 42

Челиковић Радојко - Раде - 25

БЕЛЕШКА О ПРИРЕЂИВАЧУ

Недељко Радосављевић рођен је 9. 12. 1965. у Ужицу. Основну школу завршио је у Сечој Реци, а средњу у Пожеги. Студије историје на Филозофском факултету у Београду уписао је 1988. Дипломски рад *Спољна политика Србије у време Милана Обреновића* одбранио је 1993, а постдипломске студије на Катедри за општу историју новог века (од XVI–XVIII века) на истом факултету завршио 1999. одбраном магистарског рада *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*. Докторску дисертацију *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831. године*, одбранио је на Петровдан 2004, на Филозофском факултету у Бањој Луци. Био је запослен као наставник у више основних и средњих школа, у Историјском архиву Ваљево, на Филозофском факултету Српско Сарајево, у Музеју „Старо село Сирогојно“, на Филозофском факултету Ниш. У Историјском институту у Београду ради од 2001. Члан је редакције Гласника Историјског архива Ваљева и Пожешког годишњака, и сарадник на изради Српског биографског речника Матице српске и Биографског лексикона Ваљевског краја. Области истраживања су му историја православне цркве од XV до XIX века, историја српског села и сељаштва, локална историја.

Недељко Радосављевић аутор је три монографије: *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804* (Ваљево 2000), *Школа у Сечој Реци, сто педесет година трајања* (Косјерић 2000) и *Црква брвнара у Сечој Реци, историја* (Београд-Сирогојно 2002). Поред тога, написао је више десетина научних радова, критика и приказа, објављених у различитим научним часописима и зборницима.

МЕШОВИТА ГРАБА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XXV (2005)

Милан-Мито Ђуровић
УСПОМЕНЕ
приредио Недељко Радосављевић

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
Др Тибор Живковић, директор

Лектура и коректура
Мелита Живковић

Регистар
Милица Јованчићевић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Компјутерска припрема за штампу
Слободан Симић

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд

Тираж
500 примерака

ISBN 86-7743-050-4

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

МЕШОВИТА грађа = Miscellanea / Одговорни
уредник Петар В. Крестић. - 1956, књ. 1-1990, књ. 20;
Н.С. 2003, књ. 21-. - Београд : Историјски институт,
1956-1990 ; 2003- (Београд : Чигоја штампа). - 24 cm

ISSN 0350-5650 = Мешовита грађа

COBISS.SR-ID 14717954